

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

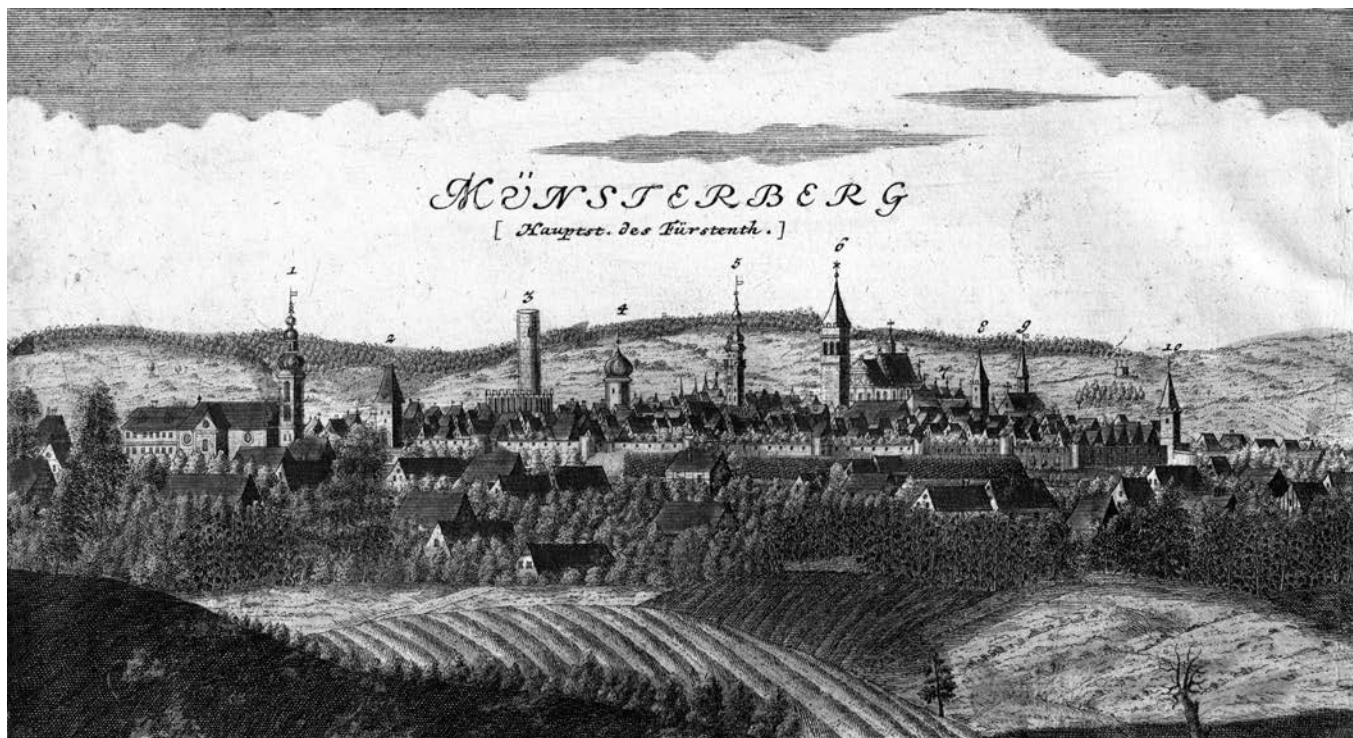
TOM IV ŚLĄSK

Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 16 ZIEBICE

Redakcja naukowa
RAFAŁ EYSYMONTT

Opracowali
RAFAŁ EYSYMONTT, MATEUSZ GOLIŃSKI,
RADOSŁAW GLIŃSKI, MARCIN SIEHANKIEWICZ

Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt
Redakcja: Jolanta Kawalec, Dorota Kawalec
Opracowanie typograficzne: Marcin Siehankiewicz
Tłumaczenie na język angielski: Joanna Golińska
Prace kartograficzne: Marcin Siehankiewicz, Radosław Gliński, Jan Eysymontt
Prace techniczne: Lidia Nowacka
Prace koordynacyjne: Jadwiga Dunaj

Wydawnictwo przygotowane we współpracy
z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

Wydawnictwo finansowane z grantu w ramach „Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki”, nr umowy 0057/FNiTP/H11/80/2011
Prowadzący Roman Czaja, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

ISBN 978-83-231-3298-1

© Copyright by Uniwersytet Mikołaja Kopernika 2014
Wydrukowano w Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

UNIwersytet MIKOŁAJA KOPERNIKA
TORUŃ 2014

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Academic editing
ROMAN CZAJA

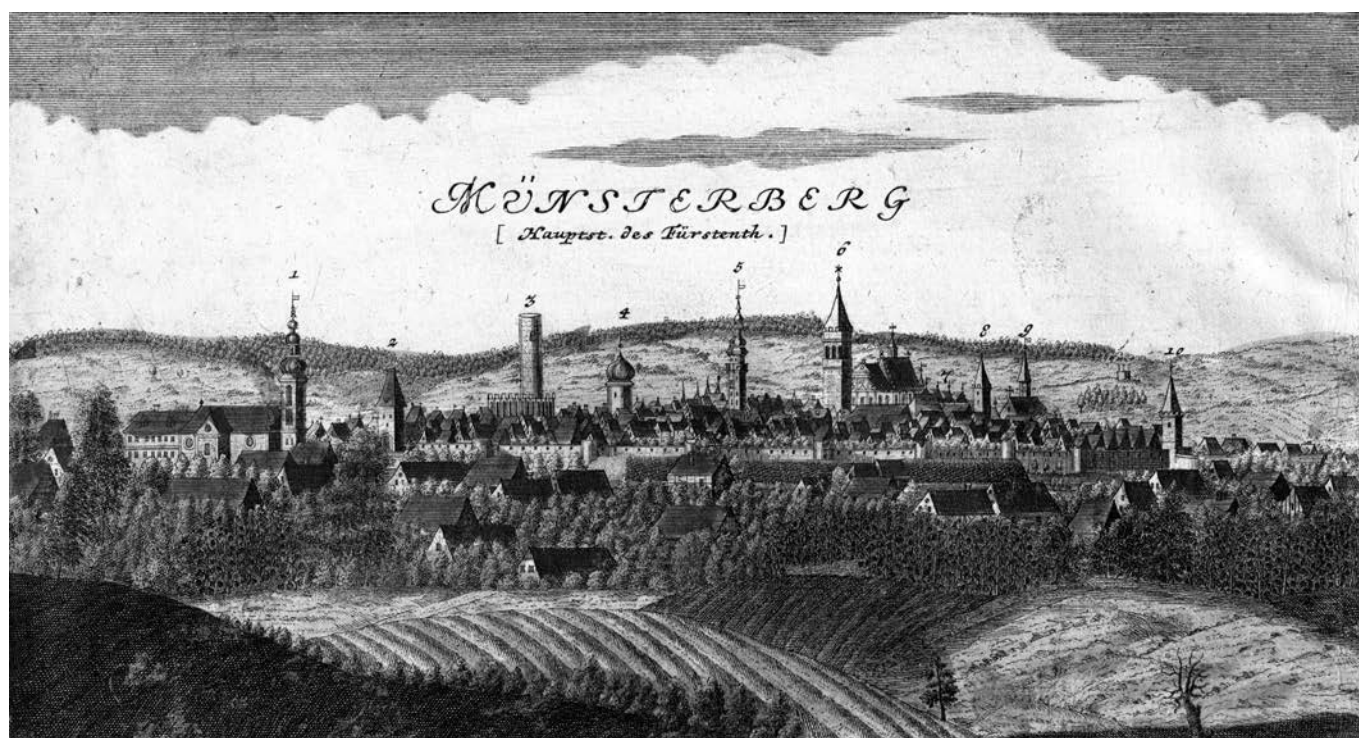
VOLUME IV SILESIA

Academic editing
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

BOOK 16 ZIEBICE

Academic editing
RAFAŁ EYSYMONTT

Prepared by
RAFAŁ EYSYMONTT, MATEUSZ GOLIŃSKI,
RADOSŁAW GLIŃSKI, MARCIN SIEHANKIEWICZ

Compilation and elaboration of historical cartography: Rafał Eysymontt
Editing: Jolanta Kawalec, Dorota Kawalec
Typographic editing: Marcin Siehankiewicz
Translation into English: Joanna Golińska
Cartographic works: Marcin Siehankiewicz, Radosław Gliński, Jan Eysymontt
Technical works: Lidia Nowacka
Coordination works: Jadwiga Dunaj

Publication prepared in cooperation
with the State Archive in Wrocław

Publication founded from "National Program of Development of Humanities" grant,
contract no. 0057/FNiTP/H11/80/2011.
Chief editor Roman Czaja, Nicolaus Copernicus University in Toruń

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

ISBN 978-83-231-3298-1
Copyright by Nicolaus Copernicus University 2014
Printed in: Drukarnia Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

NICOLAUS COPERNICUS UNIVERSITY
TORUŃ 2014

WPROWADZENIE

Ziębice (Münsterberg), lokowane w połowie XIII w., w chwili założenia należały do najważniejszych ośrodków miejskich południowej części dzisiejszego Dolnego Śląska. Wraz z rozwojem sąsiednich miast ich znaczenie stopniowo malało, wyróżniał je jednak charakter rezydencjonalny – od XIV w. Ziębice stanowiły centrum miniaturowego księstwa.

O urbanistyczno-architektonicznej randze średniowiecznych Ziębic do dziś świadczą dobrze zachowane fortyfikacje, kościół parafialny z XIII-wiecznym dwunawowym, wczesnogotyckim korpusem i XIV-wiecznym prezbiterium i przyrynkowe kamienice ze sklepionymi przyziemiami. Wzajemne odniesienia tych podstawowych elementów pejzażu urbanistycznego Ziębic podkreśla malownicze usytuowanie miasta na stoku wzgórz.

Następująca od XVII w. głęboka degradacja miejscowości powstrzymana została w XIX stuleciu. W sferze materialnej świadczą o tym m.in. klasycystyczna bryła kościoła ewangelickiego wzniesionego w miejscu renesansowego zamku, neorenesansowa bryła ratusza i inne liczne nowe gmachy publiczne, jak i ostateczny kształt nadany absolutnej większości domów mieszkalnych w obrębie murów.

Przez niemal całe następne stulecie Ziębice stanowiły przykład lokalnego ośrodka przemysłowo-usługowego, funkcjonującego w kształcie (i wymiarze społecznym) nadanym mu jeszcze w końcu XIX w. Wyrażała go swoista równorzędność trzech dominujących elementów układu przestrzennego: miasta historycznego w obrębie murów, terenów przemysłowych oraz wielkiego założenia parkowego. Stosunkowo małe zmiany struktury urbanistycznej miasta w 2. poł. XX w. sprawiły, że Ziębice należą do dziś do najlepiej zachowanych historycznych miast średniej wielkości na Dolnym Śląsku.

*Rafał Eysymontt
Mateusz Goliński*

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”.

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

INTRODUCTION

At the moment of its location in the middle of the 13th century, Ziębice (Münsterberg) was one of the most important cities in the south of the region which is nowadays known as Lower Silesia. Along with the neighboring cities' development, its importance decreased. Since the 14th century the city's residential character became its most characteristic feature. Ziębice constituted a center of a small dukedom.

Well preserved fortifications, a parish church with an early Gothic two-nave corpus dated for the 13th century and a presbytery from the 14th century, as well as tenement houses around the market square with their vaulted basements are proofs of Ziębice's urban and architectural rank in the Middle Ages. The beauty of the urban scenery of Ziębice is further highlighted by the fact that the city is situated on a side of a hill.

Degradation of the city which started in the 17th century was stopped in the 19th century. A classical Evangelic church replaced the renaissance castle. The market hall and many other new public faculties received their neo-renaissance shapes. The final form given to most of the residential houses within the city walls along with the aforementioned changes can serve as proofs of the end of the degradation process.

For the next hundred years Ziębice was as an example of a local industrial and service center, with its shape and social structure unchanged since the end of the 19th century. The three dominating elements of the city's spatial development were: the historic city within the walls, industrial areas and a grand park area. Lack of significant changes in the urban structure of the city in the second half of the 20th century made Ziębice one of the best preserved historic medium-size cities in Lower Silesia.

Rafał Eysymontt
Mateusz Goliński

The scientific work financed within the project of the Ministry for Science and Higher Education under the name "The National Programme for the Development of Humanities".

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

ROZWÓJ PRZESTRZENNY ZIĘBIC NA TLE DZIEJÓW MIASTA

Rafał Eysymontt, Mateusz Goliński

ROZWÓJ PRZESTRZENNY ZIĘBIC NA TLE DZIEJÓW MIASTA

POŁOŻENIE I POCZĄTKI ZIĘBIC

Ziębice położone są na południowym skraju Kotliny Henrykowskiej u wylotu górnego odcinka doliny Oławy. Ku centrum miasta, położonego na wysokości 210–222 m n.p.m., od północnego wschodu opadają stoki południowego krańca Wzgórz Strzelińskich, od południa zaś wzniesienia Wysoczyzny Ziębickiej, mikroregionów wchodzących w skład większej jednostki podziału fizycznogeograficznego, nazywanej Wzgórzami Niemczańsko-Strzelińskimi, czyli jednego z mezoregionów Przedgórza Sudeckiego.

We wczesnym średniowieczu łatwo dostępne, choć wyżynne tereny zaliczane dziś do Wzgórz Niemczańsko-Strzelińskich niewątpliwie zapewniały warunki sprzyjające ludzkiej działalności gospodarczej, na co wskazują licznie potwierdzone archeologicznie ślady osadnictwa, w tym także grodowego, sięgające jeszcze okresu przedpaństwowego. W świetle przekazu tzw. Księgi Henrykowskiej, czyli zbeletryzowanej księgi uposażeń opactwa cystersów usytuowanego w pobliskim Henrykowie, jeszcze w 1. ćw. XIII w. szeroko pojęte okolice Ziębic jawiły się jako dalekie kresy terytorium podporządkowanego głównemu ośrodkowi władzy książęcej we Wrocławiu, charakteryzujące się bardzo rozproszoną i przede wszystkim niestabilną siecią osadniczą. Wspomniany stan rzeczy w jakimś stopniu pozostawał jeszcze pochodną niszczycielskich wojen polsko-czeskich z XI i XII w. (niedaleka lokalizacja skierowanego przeciwko Polsce tymczasowego czeskiego grodu w Kamieńcu Ząbkowickim nie mogła być tu obojętna). Zasadniczy proces zmian, oznaczających ustabilizowanie, zagęszczenie i całkowite przekształcenie pod względem przestrzennym sieci osadniczej, zaszedł tu w ciągu XIII w. wraz z intensywną kolonizacją niemiecką i zakładaniem nowych, względnie przenoszeniem starych, polskich wsi na prawo niemieckie. Działo się tak przede wszystkim za sprawą inicjatyw podejmowanych w dobrach klasztorów w Henrykowie i Kamieńcu oraz rywalizującego z nimi na polu gospodarczym miejscowego rycerstwa.

Biorąc pod uwagę wspomniane względne oddalenie od starych centrów kasztelanii, a już szczególnie od nowych ośrodków miejskich, wydaje się prawdopodobne, że najpóźniej w ciągu 1. poł. XIII w., wraz z intensyfikacją procesów osadniczych i postępami gospodarki towarowej, w rejonie Ziębic wykształcić się musiało lokalne centrum wymiany. Niezależnie od swej metryki, taka ewentualna osada targowa, funkcjonująca w systemie prawa książęcego, we wspomnianym okresie mogła stać się zaczynem pod lokację miasta na prawie niemieckim, choć to drugie powstać mogło również bez jakiegokolwiek nawiązania (przestrzennego i osobowego) do wcześniejszych form osadniczych. Świadcstwa źródłowe odnoszące się do najstarszego etapu dziejów Ziębic pozostają w tym względzie dwuznaczne. W pierwszym rzędzie chodzi tu o zwrot użyty w dokumencie księcia wrocławskiego Władysława, arcybiskupa salzburskiego, z 1268 r., umiejscawiający początek relacjonowanych wydarzeń na okres, „gdy targ w *Sambiz* mianowicie Münsterberg był umieszczony” (*postquam forum in Sambiz videlicet Munsterberge fuerat locatum*). Wtedy to rycerz Michał udostępnił pewnym tamtejszym mieszczanom (*quibusdam civibus de Munsterberg*), w zamian za czynsz, grunt w swych dobrach pod budowę młyna na Oławie¹. Jak zwykło się zakładać, dzieło to musiało jeszcze przed poł. XIII stulecia². Wspomniany Michał Daleborzyc pojawia się w opowiadaniu Księgi Henrykowskiej jako właściciel gruntów usytuowanych pomiędzy Henrykowem a Ziębicami dopiero po 1241 r., a w dokumencie występuje po raz pierwszy w 1248 r.³ W każdym razie w 1268 r. jeszcze pamiętano moment założenia targu w miejscu o polskiej nazwie *Sambiz*, które to bezpośrednio utożsamiano z Münsterbergiem. Wyłącznie używanie w innych przywilejach tej drugiej, niemieckiej nazwy uwypukla intencje kancelisty spisującego rozpatrywany dokument, uwiarygodniającego przedstawiane fakty poprzez odwołanie się do realiów nazewniczych z przeszłości (w ten sam sposób rozumowali w 2. poł. XIV w. powiązani z klasztorem w Trzebnicy twórcy falsyfikatu dokumentu rzekomo z 1234 r., gdzie wystąpił *Monstirberg, id est Sambice*)⁴. Wspomniany wariant etapowych przeobrażeń, od stosunkowo późno założonego (lata 40. XIII w.?) targu do miasta, jest równie prawdopodobny, jak powstanie osady rzemieślniczo-handlowej na prawie niemieckim o niesprecyzowanym początkowo statusie, która następnie drogą ewolucji uzyskała wszystkie atrybuty miejskie, z ustrojem komunalnym włącznie. Kwestię tę należy oddzielić od samej sprawy istnienia wcześniejszych Ziębic, o których to nic nie wiemy, włącznie z lokalizacją ewentualnej osady w stosunku do targu i miasta.

Nazwę *Sambiz*, zapewne lepiej oddaną we wspomnianym falsyfikacie jako *Sambice*, odczytuje się dziś jako Ziębice, względnie Zębice, a więc

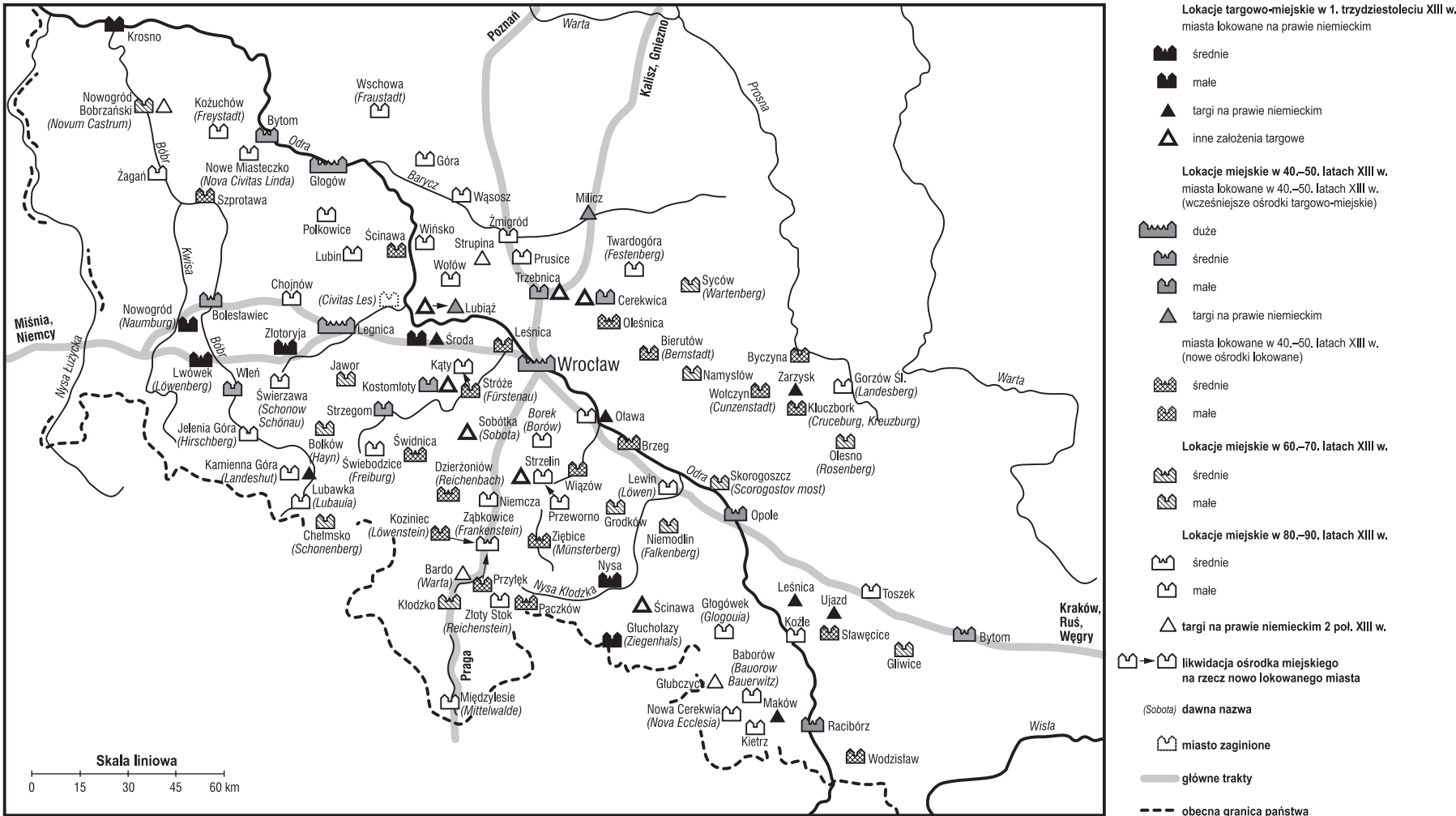
uważa się za patronimiczną, ukutą od jakiegoś Zięby lub Zęba. Historiografia polska używa jej od XVI w.⁵ Z kolei nazwa Münsterberg – pomimo jednoznaczności: Münster = monasterium = klasztor i Berg = góra – pozostaje zagadkowa w swym pochodzeniu, stając się zaczynem legend i fantazji⁶. Przy czym sam człon -berg jest typowy dla szeregu nowych nazw nadanych w XIII w. miastom na Podsudeciu w okolicach poddanych silnym przeobrażeniom kulturowym (por. Frankenberg – Przylęk, Hirschberg – Jelenia Góra, Löwenberg – Lwówek, Goldberg – Złotoryja). Dosłowne rozumienie nazwy niemieckiej być może odzwierciedlone zostało w symbolice ziębickich miejskich tłoków pieczętnych wykonanych pod koniec XIII w., a więc w czasach, kiedy potencjalnie mogła utrzymywać się jeszcze pamięć o okolicznościach jej przyjęcia. Na tzw. wielkiej pieczęci przywieszzonej do dokumentu w 1293 r. widnieje trójelementowa budowla, którą zinterpretować można jako sygnalizowaną rozetą fasadę kościoła, otoczoną dwiema zwieńczonymi blankami wieżami, usytuowaną właśnie na górze. Na szczycie domniemanego kościoła umieszczono krzyż, a ponad wieżami – półksiężyc i gwiazdę (symbolikę maryjną typową dla heraldyki i mennictwa miejskiego). Ten sam główny przekaz, bez dodatkowej symboliki, spotykamy na drugiej pieczęci, odciskanej od 1291 r., oraz podobny na współczesnej powyższym pieczęci wójtowskiej⁷. Odzwierciedlają one wyróżniające położenie, na wyniesieniu terenu, ziębickiego kościoła parafialnego. Być może nawet nie jest przypadkiem nadanie mu przez budowniczych, a na pewno już przez konserwatorów z końca XIX w., obecnego wyglądu, nawiązującego do wizerunku z pieczęci: rozety na fasadzie i wieża zaopatrzona w blanki⁸.

Trzy najstarsze przekazy o Münsterbergu pochodzą z 1253 r. Wówczas to pewien Jan piszący się *de Munsterberch* kupił 3 duże łany w nieco oddalonej od Ziębic wsi Pilce, biskupi lubuski i wrocławski zaś wymienili się dobrami i dochodami, w tym położonymi *circa Munstirberge*, a jeden z dokumentów księcia Henryka III wydany został *in Munsterberc*⁹. Mimo że wzmianki te – oraz kolejne, z następnego roku¹⁰ – nie zdradzają ówczesnego charakteru osady – prócz faktu, że stała się odtąd punktem postoju księcia w jego nieustannym objeździe kraju dla wykonywania funkcji władczych – rok 1253 zwykło się traktować jako *terminus ante quem* lokacji miasta. Zdaniem Waltera Kuhna zaliczać się ona mogła do serii inicjatyw lokacyjnych podjętych na Podsudeciu przez Bolesława II, co w przypadku tej okolicy musiałyby oznaczać, że stało się to w okresie panowania tegoż władcy nad niepodzielonym jeszcze księstwem śląskim (1242–1248/1249)¹¹. Jeśli jednak założenie/przekształcenie targu/miasta miało miejsce dokładnie około połowy stulecia, przypisać je można byłoby Henrykowi III¹².

ROZWÓJ MIASTA W 2. POŁ. XIII – 1. POŁ. XIV W.

Ziębice w ciągu 2. poł. XIII w. stały się znaczącym, jeśli wręcz nie najważniejszym w skali południowo-wschodniej części księstwa wrocławskiego książęcym ośrodkiem miejskim, centrum *weichbildu* (*districtus* wspomniany po raz pierwszy w 1290 r.¹³), do którego przenosi się akcja wielu wydarzeń opisywanych na kartach drugiej części Księgi Henrykowskiej. W 1268 r. wymienieni są po raz pierwszy w dokumencie ziębiccy *cives*, dawni nabywcy wyżej wspomnianego młyna wodnego, który to następnie odsprzedali klasztorowi henrykowskiemu¹⁴. W śląskich realiach lat 60. XIII w. określenie *cives* z pewnością oznaczało mieszczan, obywateli miasta. Można więc uznać, że formalnoprawny status Ziębic, jako miasta, choć pośrednio, jest już w tym czasie potwierdzony. W tym samym 1268 r. funkcjonowały tu oraz w Przylęku książęce mennice, z których dochody, według zobowiązania złożonego przez księcia Władysława, przeznaczone miały być na spłatę dawnych długów jego brata Henryka, zaciągniętych u biskupa i kapituły¹⁵. Mennice musiały mieć zapewnione dostawy srebra, być może wydobywanego gdzieś w pobliżu. Produkcja monet książęcych, nadmienimy, aż do XVIII w. wznawiana była w Ziębicach kilkakrotnie, sporadycznie bito tu też miejski pieniądz. Także od 1268 r. regularnie pojawia się w dokumentach ziębicki wójt (sędzia) dziedziczny Konrad, skądinąd znany jako *confrater et amicus specialis* klasztoru henrykowskiego¹⁶. To świadectwo trwającej niewątpliwie już od jakiegoś czasu aktywności oraz wysokiej pozycji wspomnianej postaci przesądza zarazem o miejskim statusie Ziębic. Z 1278 r. znamy z kolei dokument wystawiony ręką Wawrzyńca, „pisarza w Ziębicach” (choć dopiero od 1321 r. pojawia się jednoznacznie notariusz / pisarz miejski)¹⁷.

Dopiero w 1281 r. wymieniony jest po raz pierwszy pleban ziębicki Jan, które to pośrednie potwierdzenie istnienia kościoła parafialnego niewątpliwie nastąpiło z opóźnieniem w stosunku do jego początków. Tym bardziej że w Ziębicach istniał już wtedy szpital prowadzony przez rektora i świeckie bractwo, od 1276 r. cieszący się przywilejem papieskiej protekcji, a w 1281 r. obdarzony przywilejem przez księcia Henryka IV. Już w następnym roku placówkę tę, podobnie jak w kilku innych miastach, książę przekazał wraz z uposażeniem Krzyżowcom z Gwiazdą ze szpitala Św. Macieja we Wrocławiu (w 1299 r. wystąpił po raz pierwszy komtur ziębickiego szpitala)¹⁸.

1. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa

Kolejnym potwierdzeniem miejskiego potencjału Ziębic było usytuowanie w nich klasztoru franciszkańskiego konwentualnego, choć tylko pośrednio i zarazem incydentalnie ujawnionego w 1307 i 1317 r. poprzez wzmiankę o tutejszym gwardianie, to przez badaczy zgodnie uważanego za fundację książęcą z XIII w.¹⁹ Siedzibie parafii towarzyszyła szkoła, jednak jej istnienie potwierdzone jest pośrednio dopiero w 1327 r. poprzez pojawienie się jej byłego rektora²⁰. Od 1285 r., a więc równocześnie ze Świdnicą i o wiele wcześniej niż w większości śląskich miast, pojawiają się wzmianki o ziębickich Żydach i udzielanym przez nich kredycie, w tym także – co ciekawe – pod zastaw koni i bydła oraz gruntów i nieruchomości, który to rodzaj zabezpieczeń został później im zakazany²¹.

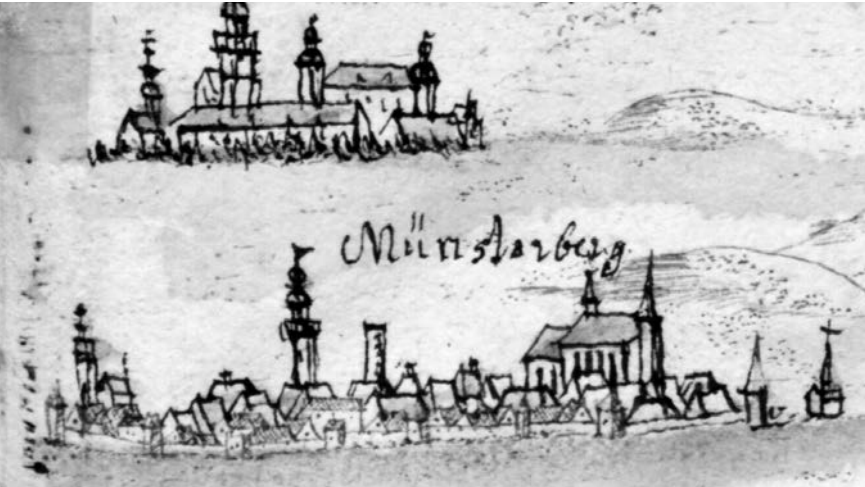
Po 1290 r., korzystając z rozbioru ziem księstwa wrocławskiego, dotychczasowy książę lwówecki Bolko I „wykroił” na Podsudociu zupełnie nowy organizm polityczny, którego władcy tytułować się mieli panami na Fürstenbergu. Ekspansja Bolka ku wschodowi została powstrzymana na granicach nysko-otmuchowskiego władztwa biskupów wrocławskich, toteż najbardziej wysuniętą w tym kierunku część nowego księstwa tworzył odtąd okręg ziębicki. W tych okolicznościach w 1300 r. pojawił się urząd kasztelana ziębickiego, a więc istnieć musiał zamek, w którym (*in castro*) tenże dostojnik wydał dokument już w 1301 r.²² Pierwszą wzmiankę o lokalizacji obiektu spotykamy w związku z relacją o zamianie przeprowadzonej niedługo przed 1309 r. przez pewnego drobnego rycerza z rzeźnikiem z Ziębic: za łan ziemi otrzymał posesję położoną w mieście *prope castrum* wraz z dopłatą²³. Kasztelanię powierzono wywodzącemu się z miejscowego środowiska mieszczań i uczonych rycerzowi Goswinowi *vel* Goskowi, współwłaścicielowi wójtostwa dziedzicznego, od 1291 r. faktycznie reprezentującemu władzę książęcą w tej okolicy²⁴. Nic więc dziwnego, że od 1291 r. pojawiła się również funkcja zastępcy wójta (*subadvocatus, viceiudex*).

Równolegle dojrzałość osiągnęły instytucje władz komunalnych, rada i ława, znacząc zakończenie procesu kształtowania tzw. ustroju radzieckiego. W 1291 r. w dokumencie wystawionym przez wójta, oprócz jego zastępcy imiennie świadczyło pięciu rajców i anonimowi „wszyscy ławnicy”, do aktu zaś, jak zaznaczono w treści, pieczęć przystawił „ogół obywateli” (*universitas civium*), jako osoba prawna²⁵. To właściwe, bo komunalne, wspólnotowe rozumienie gminy podkreślały też komunikaty umieszczone na opisanych wyżej dwóch najstarszych pieczęciach: S(igillum) CIVIVM DE MVNSTERBERCh, choć trzeci ich wzór świadczy też, że sama nazwa

miasta wystarczała już za synonim gminy: S(igillum) MVNSTERBERGENSE²⁶. W 1297 r. pojawił się wreszcie burmistrz (*magister civium*), Gerung, będący równocześnie zastępcą wójta. O tym, że chodziło o przewodniczącego rady, upewnia nas sytuacja z 1300 r., kiedy ówczesnemu burmistrzowi towarzyszyło czterech pozostałych rajców²⁷. Od 1301 r. występował także landwójt, sprawujący w imieniu księcia wyższe sądownictwo w okręgu, a od 1318 r. ławnicy krajowi²⁸.

Ostatnie dziesięciolecie XIII w. to również okres, kiedy ujawniły swe istnienie pierwsze typowe dla miasta instytucje życia gospodarczego. W 1293 r. mieszczenie zaprotestowali przeciwko prowadzonej w klasztorze henrykowski działalności rzemieślniczej, szczególnie sukiennictwu (*de artibus mechanicis et specialiter de opere texttrino et incisione pannorum seu staminum*), jako godzącej w ich prawa²⁹. Odczytać to można jako potwierdzenie funkcjonowania w tym czasie jeśli jeszcze nie cechów, to przynajmniej mocnego przekonania mieszczan o przysługującym im prawie do wyłączności na paranie się handlem i rzemiosłem w okręgu miejskim. W 1291 r., przy okazji potwierdzenia darowizny dokonanej przez poprzedniego wójta, a więc jakiś czas wcześniej, po raz pierwszy wspomniano ziębickie jatki mięsne. W 1292 r. również wójtowska darowizna stała się okazją do ujawnienia istnienia ław chlebowych³⁰. Nie ulega więc wątpliwości, że przynajmniej część z uprzywilejowanych urządzeń handlowych zgodnie z ówczesnym standardem wchodziła w skład uposażenia wójtostwa dziedzicznego. Odwołując się do tegoż standardu, nie ma powodu wątpić w to, że wspomnianym towarzyszyły również ławy obuwnicze, choć te potwierdzone są dopiero od 1327 r.³¹ Do 1335 r. pięć najstarszych organizacji cechowych w mieście utworzyli tkacze, piekarze, szewcy, rzeźnicy i kowale³².

Pomimo bezpiecznej dla miejscowych przedsiębiorców odległości dzielącej Ziębice od dominujących w tej części Śląska ośrodków handlowych, Wrocławia, Świdnicy i Nysy, oraz odrębności politycznej, zabezpieczających przed podporządkowaniem interesom obcego kupiectwa, znaczenie miasta w ciągu XIV w. uległo zmniejszeniu. Pewien udział miały w tym wydarzenia natury polityczno-dynastycznej. W 1321 r. w wyniku ostatniego etapu podziałów ojcowizny pomiędzy synami Bolka I wydzielona została dla jednego z nich, Bolka II, jej wschodnia część w postaci księstwa ziębickiego. Kiedy nowe księstwo (od 1336 r. zhołdowane przez króla Czech) okazało się trwałą jednostką podziału politycznego Śląska – co samo w sobie mogło czynić Ziębice miastem rezydencjonalnym – to już jego terytorium ulegało w XIV w. zmianom, a w końcowym rozrachunku skurczeniu do zaledwie dwóch okręgów, ziębickiego i ząbkowickiego (na dodatek w dalszej przyszłości nieraz podporządkowywanych różnym władcom). Odtąd nominalna stolica małego księstwa była już tylko typowym ośrodkiem lokalnym, ogniwem łańcucha tworzonego przez podobne do siebie miasta okręgowe (weichbildowe), regularnie, co kilkanaście kilometrów usytuowane przy drodze ciągnącej się wzdłuż Sudetów. Rywalizacja pomiędzy nimi i wzajemne wygrywanie przywilejów gospodarczych pozostawało przy tym przeniesieniem w obręb księstwa stosunków ówczesnie panujących pomiędzy ponadregionalnymi emporiami handlowymi. W 1310 r. ujawnił się spór toczony z Ząbkowicami o jakoby otrzymane przez ziębiczan dwa lata wcześniej zwolnienie z tamtejszego prawa składu soli i ołowiu, zakończony w 1318 r. jakimś kompromisem, wtedy też ziębiczanie dostali przywilej celny tamże oraz w Bardzie³³. Wspomniana droga zapewniać jednak mogła uczestnictwo położonych wzdłuż niej miast w wymianie towarowej przebiegającej po trasach

2. F. B. Werner, Szkic panoramy miasta od północy, lata 30. XVIII w.

3. F. B. Werner, Panorama miasta od północy, 1762–1771

alternatywnych wobec tych podstawowych, które prowadziły do i z centrum regionu, czyli Wrocławia. Dla Ziębic szczególnie istotne było funkcjonowanie przezeń skrótu omijającego Wrocław, odbijającego od głównego szlaku prowadzącego przez Opolszczyznę ze wschodu i idącego przez Grodków, względnie ważną Nysę, do zbiegu w Ząbkowicach (wcześniej w Przyłęku) ze szlakiem na południe, przez Bardo ku Pradze. W 1298 r. wzmiankowana jest brama w Nysie, przez którą wiódł wyjazd w kierunku Ziębic³⁴. O roli Ziębic jako węzła komunikacyjnego mikroregionu mówią nazwy ich bram: Paczkowska (wspominana od 1324 r.³⁵), Wrocławska i Nyska, choć kolejne, Grodzka (Zamkowa) i pomocnicza Tkacka, czerpały akurat nazwę z miejscowej topografii.

W 1336 r. po raz pierwszy miasto określono jako przestrzeń zamkniętą murami. Przy tej samej okazji ujawniono wreszcie istnienie w Ziębicach tak podstawowych dla infrastruktury rynków miast śląskich obiektów, jak tzw. komór kupieckich (których zespół tworzył sukiennice) i kramów, bez wątpienia istniejących już dużo wcześniej, wspomniano także stoiska solne oraz fakt pobierania cła targowego³⁶. Ziębickie sukiennice, jak się zdaje, napotykały na trudności w funkcjonowaniu, skoro jeszcze w 1405 r. książęca para podarowała radzie pewne puste i bezpieczne komory, a jednocześnie pisan o komorach, które znajdowały się w rękach szklarzy i straganiarzy³⁷. Za to o istnieniu ratusza dowiadujemy się już w 1335 r. Wtedy to zgodnie z przywilejem przekazującym rajcom uprawnienia policyjne, w razie nieobecności wójta i urzędników książęcych, nakazano urządzić areszt w *pretorium* oraz ustawić pręgierz na rynku. Z kolei więzienie, podległe wójtowi i woźnemu sądowemu (*pedellus*), usytuowane miało być gdzieś koło siedziby tego ostatniego³⁸. Niewykluczone, że tegoż łączyć należy z późniejszą *Botengasse* niedaleko zamku, która w takim razie byłaby ul. Woźną a nie Posłańców, jak mogłoby się to pozornie wydawać.

DWÓR WÓJTOWSKI

Z ważniejszych obiektów o metryce niewątpliwie XIII-wiecznej również wymienić należy usytuowany „na Targu Końskim i graniczący z cmentarzem” dwór dziedzicznego wójta (identyfikowany z późniejszym tzw. czerwonym domem), który to w 1377 r. przeszedł na własność miasta. Była to jedna z konsekwencji dokonanego w tymże roku przez radę wykupu u księcia Bolka III i jego małżonki Eufemii sędziostwa dziedzicznego wraz ze stanowiącymi uposażenie urzędu: ⅓ dochodów sądowych, czynszem dziedzicznym, opłatami targowymi i od przyjęcia do cechu, lasami i innymi korzyściami poza murami oraz właśnie wspomnianą nieruchomością w obrębie murów³⁹. Akt ten oznaczał też ukształtowanie formy samorządności miasta, która dotrwała do XVIII w. W 1405 r. rada zbyła klasztorowi henrykowskiemu zwolniony od wszelkich świadczeń dwór, opisany w dokumencie, jako położony na ul. Tkackiej koło bramy miejskiej i przylegający do cmentarza kościoła Św. Jerzego – *in platea textorum prope valvam civitatis* (...) *cimiterio ecclesiae sancti Georgii* (...) *contigua* – a więc identyfikowany z wyżej wspomnianym wójtowskim. Stąd też wcześniejszy Targ Koński utożsamia się z ul. Tkacką (jednak inną od jej nowożytnej imienniczki, ob. ul. Browarnej), a tę z kolei z ob. ul. Kościelną⁴⁰. W 1538 r. „czerwony dom na cmentarzu” wraz z dziedzińcem i ogrodem nabył od opactwa książę Joachim, aby już w 1542 r. zbyć go miastu. To jednak w 1557 r. sprzedało dom w ręce prywatne. Odtąd, utrzymując dotychczasowe przywileje, pozbawiał on przedmiotem obrotu między szlachtą, aż nabył go w końcu burmistrz Albert Hellwig (Helbigius, zm. 1667), który w 1661 r. zapisał swój cały majątek miastu⁴¹. Funkcjonujące odtąd w tym miejscu tzw. gospodarstwo (*die Wirtschaft*) miejskie, inaczej *Stadthof*, zilustrował w poł. XVIII w. F.B. Werner pod postacią ogrodzonego zespołu zabudowy mieszkalno-gospodarczej (przynajmniej w górnych kondygnacjach wzniesionej w konstrukcji szkieletowej) oraz ogrodu, usytuowanych na końcu ul. Kościelnej, obok przykościelnego cmentarza i poniżej plebanii.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY W ŚREDNIOWIECZU – UWARUNKOWANIA OGÓLNE

Duża powierzchnia miasta obwiedzonego murami skłaniała historyków urbanistyki do snucia przypuszczeń o jego ewolucyjnym rozwoju, zachodzącym już od początkowego etapu „targu”, bądź jednorazowym powiększeniu pierwotnego założenia lokacyjnego z poł. XIII w., mającym miejsce w ciągu pierwszych kilkudziesięciu lat od jego powstania. Tak więc według propozycji zgłoszonej przez Kurta Bimlera, miasto byłoby węższe od obecnego o jeden blok zabudowy z każdej strony placu rynkowego. Następnie w wy-

4. F. B. Werner, Panorama miasta od zachodu, 1762–1771

niku rozszerzenia miastu nadano by znany nam zarys, zbliżony do okręgu⁴². Słabością powyższej hipotezy pozostaje nieuwzględnienie lokalizacji dworu wójtowskiego właśnie w zewnętrznym, rzekomo dodanym pierścieniu bloków zabudowy. Nie ma bowiem powodów, by sądzić, że o uposażeniu wójta pomyślano dopiero kilkadziesiąt lat po lokacji. Sytuacja taka w połączeniu z poszerzeniem miasta byłaby możliwa tylko w wariancie nadania mu przy tej okazji całkowicie nowego rozmierzenia. Dyslokacja dworu wójta byłaby wtedy konsekwencją wykreślenia nowej siatki działek i ulic.

Miasto w części centralnej założono na rzucie „łódeczkowatym” z zaznaczeniem szlaku północny wschód – południowy zachód (Grodków – Ząbkowice), biegnącego ukośnie w stosunku do linii południków i równoleżników, z podwójnymi ulicami zbiegającymi się u bram miejskich i z dodatkowym szlakiem komunikacyjnym prostopadłym do niego, przecinającym dłuższe boki Rynku, prowadzącym od Nysy w stronę północno-zachodnią, do Henrykowa, Strzelina i Wrocławia (ob. ul. Kolejowa). Główna droga, biegnąca w przybliżeniu po linii północny wschód – południe, prowadzona jest po łuku, co świadczyć by mogło o jej przedlokacyjnym jeszcze wyznaczeniu⁴³. Oczywiście abstrahujemy w tym momencie od rzeczywistego, zmiennego przebiegu szlaków komunikacyjnych w kolejnych stuleciach, kiedy np. na gościniec wiodący do Ząbkowic wyjeżdżano tą samą bramą, co do Strzelina (Wrocławską)⁴⁴.

Mimo geometrycznej regularności, układ kompozycyjny miasta dostosowany jest więc do krzywizny drogi, podobnie jak lekko ukośne ustawienie bloku śródrynkowego. Dominacja wskazanej osi komunikacyjnej podkreślona jest także przez wyznaczenie ulic zatylnych, biegnących na tyłach parceli wytyczonych wzdłuż opisanej trasy. Domy powstałe wzdłuż głównej ulicy były zaopatrzone w podwórze o funkcjach gospodarczych, wymagających skomunikowania ze światem zewnętrznym poprzez osobną uliczkę. Budynki usytuowane przy szlaku poprzecznym miały podwórza wspólne z domami ustawionymi prostopadle do nich w obrębie trapezowych bloków wytyczonych pomiędzy Rynkiem a bramami. Zgodnie z planem Alkiewicza z 1860 r., dwie dodatkowe uliczki wyznaczone zostały w bloku na północ od Rynku, nie posiadały one jednak charakteru szerszych traktów komunikacyjnych przeznaczonych dla regularnego ruchu kołowego, tak jak wspomniane wyżej uliczki zatylne po stronie wschodniej i zachodniej głównej drogi, a były jedynie wąskimi miedzuchami.

Układ Ziębic z dwoma krzyżującymi się szlakami komunikacyjnymi, z których jeden (południkowy) posiadał zdecydowanie większe znaczenie, zbliżony jest do rozplanowania pobliskich Ząbkowic. W obu przypadkach regularna zabudowa usytuowana była podobnie, tzn. przy głównych szlakach – ramionach krzyża, brakowało jej zaś w przestrzeni pól pomiędzy ramionami tegoż krzyża. Stan taki potwierdza zarówno fotografia lotnicza, jak i wcześniej plan z 1860 r. Stosunkowo rozległy obszar miasta lokacyjnego otoczonego murami i wskazane rezerwy terenowe w „narożach” sprawiły przy tym, że przedmieścia ziębickie długo rozwijały się stosunkowo słabo, tylko liniowo wzdłuż głównych tras komunikacyjnych.

Wymiary ziębickiego Rynku to 155 x 90 m. Głębokość bloków zabudowy po wszystkich stronach Rynku jest podobna i liczy około 45 m. Za krótszymi pierzejami, gdzie nie ma uliczek zatylnych, zasięg ten uwidacznia się w postaci wąskiej uliczki podwórzowej prowadzonej na tyłach zabudowy. Podrzędność zabudowy przy ulicach zatylnych w stosunku do zabudowy przyrynkowej pozwala pisać o zabudowie jednofrontowej. Wobec zatartego dziś przebiegu niektórych uliczek i miedzuchów, liczbę bloków zabudowy w mieście odtwarzać możemy najlepiej na podstawie XVIII-wiecznego rysunku F.B. Wernera – jest ich tam 25.

BLOK ŚRÓDRYNKOWY

Blok zabudowy śródrynkowej, o wymiarach 45 x 55 m, ustawiony jest dłuższą osią prostopadle do dłuższej osi placu. Od strony południowej dostawiono doń ratusz. Jego wieża stanowi pendant dla wieży kościoła parafialnego. Powstała ona zapewne w 2. poł. XIV w., choć jej ostateczny kształt – z prześwitowym krytym miedzią hełmem (ten oczywiście ulegał zmianom, np. zainstalowany w 1720 spadł w 1780 r.⁴⁵) – wynikał z renesansowej przebudowy gotyckiego ratusza dokonanej około 1561 r. Stary ratusz, poza wyremontowaną wieżą, rozebrany został w 1888 r. Rozkład jego wnętrza oraz forma zewnętrzna pozostają dość dobrze udokumentowane, dowodząc zarówno długotrwałego, etapowego rozwoju budynku, jak i ciągłych ewolucji wyglądu. Choćby około 1830 r. zmieniono szczyt, który do tego czasu zachował kształty gotyckie. Ewoluowały także funkcje

5. F. B. Werner, Widok ratusza i jego otoczenia, 1762–1771

pomieszczeń, czego najlepiej dowodzi urządzenie w 1741 r., po zajęciu Śląska przez Prusy, i ponownie w 1792 r. w tzw. sali książęcej tymczasowej sali nabożeństw ewangelickich⁴⁶.

Według opisu z 1651 r. na rozległy zespół uprzywilejowanych obiektów handlowych, których niektóre ciągi przekształciły się lub przekształcić miały w zabudowę murowaną, składało się: 6 tzw. bogatych kramów, 6 komór kupieckich (sukienniczych) ulokowanych w tzw. szmatruzie, 24 ławy piekarskie, kompleks tzw. bud złożony z 16 straganów oraz 5 innych bud poza nim, 30–36 ław szewskich, 40 jatek rzeźniczych (w 1797 r. 20 umieszczono w murowanej „szopie”) oraz stół z piernikami. Koncentracji miejsc działalności handlowej ściśle przestrzegano, pierwsze przeniesienie praw bogatego kramu na sklep w zwykłym domu mieszczańskim miało miejsce w 1760 r. i to przy zachowaniu liczby tak uprzywilejowanych przedsiębiorstw. W 1810 r. w momencie wprowadzenia wolności rzemiosła istniało 40 ław szewskich, 30 jatek mięsnych, 12 bud, 20 ław piekarskich, 6 kramów bogatych, 12 komór sukienniczych, 2 gospody (poza blokiem śródrynkowym) i stół z piernikami⁴⁷.

KOŚCIOŁY

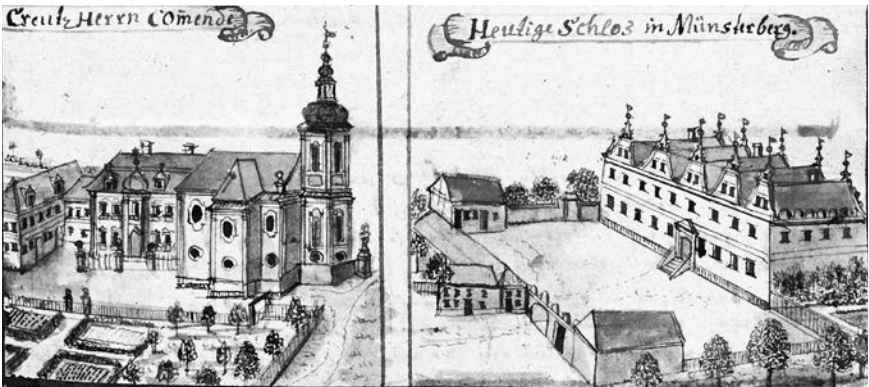
Kościół parafialny pw. (początkowo NMP i) św. Jerzego usytuowany jest w drugiej linii zabudowy, z wyraźnie zaznaczoną diagonalnością (ukośnym położeniem w stosunku do siatki ulic), w najwyżej wypiętrzonej części miasta. Najważniejszym akcentem wysokościowym krajobrazu stała się w ten sposób ponad 40-metrowa dzwonnica górująca nad domami przy pierzei Rynku. Istniejącą obecnie gotycką ceglana świątynię wznoszono etapami od końca XIII do końca XV w., dostawiając do dwunawowej hali poprzecznie chór i kaplicę maryjną (jedyne elementy datowane precyzyjnie: 1420–1423), trójnawowe prezbiterium i kamienną dzwonnice. Wraz z reformacją w 1537 r. książę, jako patron kościoła, usunął zeń duchownych katolickich i przekazał wraz ze szkołą w ręce kaznodziejów luteranckich, rada miejska zaś przejęła majątek kościelny. Sąsiedztwo z bastionem dawnego porządku kościelnego, jakim stało się opactwo w Henrykowie, spowodowało jednak, że w Ziębicach obok większości protestanckiej utrzymała się mniejszość katolicka. Wraz z przejściem monarchii habsburskiej do akcji rekatolicyzacji poddanych kościół parafialny, po usunięciu zeń z woli urzędników nowego patrona, cesarza, duchownych luteranckich, w latach 1629–1632 i ostatecznie od 1639 r. powrócił do rąk katolickich. Z niewielkim opóźnieniem restytucja objęła też szkołę. Z czasem uległy odwróceniu proporcje w stosunkach wyznaniowych, jeszcze w końcu XVIII w., a więc już warunkach pruskiej tolerancji, katolicy stanowili $\frac{1}{3}$, a ewangelicy $\frac{1}{3}$ tutejszej ludności⁴⁸. W 1686 r. koło świątyni stanęła statua maryjna i dom kapelana (odbudowany 1823 r.), w latach 1706–1707 przeprowadzono gruntowny remont kościoła obejmujący m.in. wymianę dachu, części sklepień, posadzki, wyposażenia, wzmocnienie filarów, przebudowę frontu, w 1715 r. wymieniono ołtarz główny, w 1743 r. znów wymieniono dach, co razem składało się na częściową barokizację obiektu. Następne przekształcenia budowli nastąpiły w 1824 r., kiedy zmieniono dach i usunięto górną część barokowego szczytu. Regotyżacja przeprowadzona w latach 1898–1900 przez architekta Ottona Stiehla przywróciła kościołowi ziębickiemu charakterystyczny, niemal emblematyczny w formie, podwójny szczyt z rozetą. Budowla pozbawiona też została widocznych jeszcze na fotografiach z końca XIX w. tyneków oraz kruchyty wschodniej⁴⁹. Z braku podstaw źródłowych do rekonstrukcji szczytów zachodnich, powtórzono w nich formę z wrocławskiego kościoła

6. F. B. Werner, Kościół parafialny pw. św. Jerzego, widok ogólny, 1762–1771

Św. Wojciecha, przebudowano też przypory i wprowadzono wieńczący fryz arkadkowy oraz zrekonstruowano portal południowy w elewacji zachodniej, wzorując się na północnym. Przekształcono również wnętrze, nowe sklepienia krzyżowo-żebrowe w korpusie wzniesiono na kształt sklepień zachowanych w przeszle wschodnim⁵⁰.

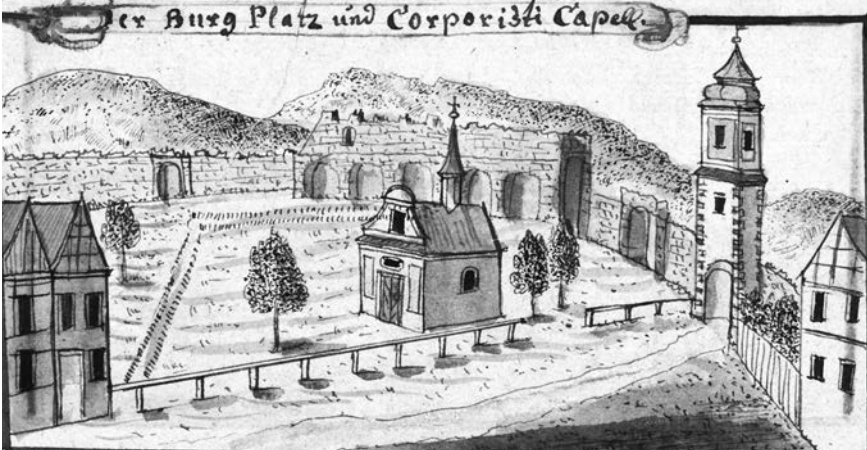
O nieznanym dziś bliżej gotyckim kościele pw. Świętego Krzyża przy klasztorze franciszkanów pw. NMP jeszcze w 1689 r. Fryderyk Lucae pisał, że dawał miastu *ein feines Ansehen*, a z 1736 r. pochodzi wiadomość, że wzniesiony był z kamienia i miał wysoką wieżę. Towarzyszyło mu źródło uchodzące za cudowne. W dobie reformacji w 1541 r. opuszczone kościół i klasztor przejęło od ich patrona – księcia – miasto, urządzając na terenie należącym do zespołu klasztorowego browar. Podejmowane później, w XVII i XVIII w., przez franciszkanów próby restytucji niszczonego mienia pozostały bezskuteczne. Brak wzmianek na temat relikwii samego klasztoru może wskazywać, że był to obiekt drewniany. Natomiast rozbiórkę ruin monumentalnych wieży i kościoła rozpoczęto dopiero w 1769 r. Miasto wzniosło w tymże miejscu murowaną stajnię garnizonową, zlikwidowaną w 1808 lub 1810 r. (kolejna powstała tuż obok w latach 1835–1836), w 1822 r. urządzono tam otwarty plac jeździecki, a w 1831 r. po spaleniu się przeniesiono (na ówczesną *Badergasse* – ob. ul. 1 Maja) wspomniany browar miejski⁵¹. Po 1885 r. plac jeździecki zamieniono w targ warzywny i drzewny (ob. pl. Strażacki). Pozostałości po kościele franciszkańskim odnaleziono podczas prac nad kanalizacją w 1911 r., głębiej odkryto cmentarz. Na rysunku Wernera ruiny kościoła widoczne są przy ul. Klasztornej, na północny zachód od Rynku. W średniowieczu linia ukośna łącząca klasztor franciszkanów i kościół parafialny, przebiegająca przez blok śródrynkowy, stanowiła oś diagonalną miasta.

7. F. B. Werner, Komenda i kościół krzyżowców; nowy zamek w Ziębicach, 1762–1771

Dla ukształtowania wewnętrznej kompozycji miasta nie miał natomiast znaczenia mały kościół szpitalny Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą, usytuowany poza murami koło ważnej przeprawy przez Oławę. Po niemal trzystu latach pracy krzyżowcy, nie będąc w stanie utrzymać działalności swej placówki w Ziębicach, w 1567 r. zbyli radzie miejskiej opuszczony szpital, kościół i cmentarz przed Bramą Wrocławską, pozostawiając sobie samą tzw. komendę. Jako użytkownicy kościoła pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła powrócili doń w 1684 r., a w 1726 r. odkupili świątynię z przyległymi placem i szpitalem. Ten ostatni odnowili, natomiast gotycki budynek kościoła w latach 1729–1730 zastąpili nowym, barokowym. W ten sposób stał się on nowożytnym elementem akcentującym oś poprzeczną miasta, będącą zresztą powtórzeniem dawnej, biegnącej pomiędzy szpitalem a blokiem śródrynkowym i kościołem parafialnym. W 1810 r. państwo pruskie skasowało i sekularyzowało placówkę krzyżowców, sprzedając w 1815 r. budynek komendy prywatnemu właścicielowi, który urządził w nim gospodę. W jej podwórzu odkryto w 1819 r. źródło mineralne, w związku z tym w 1820 r. wzniesiono tam zakład kąpielowy. Natomiast miasto w 1816 r. przejęło od państwa kościół z przeznaczeniem na magazyn paszy dla garnizonu. W latach 1821–1825 przejściowo było też właścicielem wspomnianej części prywatnej, w 1863 r. ostatecznie nabytej wraz z kościołem (1864) przez elżbietanki, które po remoncie w 1866 r. ponownie uruchomiły świątynię, klasztor i „zakład dla chorych kobiet”. W latach 1908–1910 znacznie rozbudowano obiekt mieszczący klasztor, szpital i zakład opiekuńczy, rozbiegając przy tym część starszego założenia (1909)⁵². Po II wojnie światowej funkcjonował tu szpital, ob. przychodnia i zakład opiekuńczo-leczniczy. W 1972 r. przy kościele Św. Piotra i Pawła założono drugą w Ziębicach parafię, prowadzoną przez księży chrystusowców.

W 1589 r. rada miejska, czerpiąc ze środków uzyskanych ze sprzedaży majątku kościoła parafialnego, przejętego wraz z reformacją, nabyła z przeznaczeniem na nowy cmentarz grunt przed Bramą Nyską. Wcześniejszy cmentarz zewnętrzny (równolegle używany z przykościelnym wewnątrz murów) funkcjonował przed Bramą Paczkowską, w 1475 r. wzniesiono przy nim kaplicę, która jednak już w XVI w. uległa zniszczeniu, a sam teren pocmentarny stopniowo rozparcelowywano. W 1606 r. wzniesiono przed Bramą Nyską kościółek (kaplicę) cmentarny pw. św. Mikołaja (schematycznie przedstawiony na rysunku Wernera; odnawiany 1818, 1851, rozebrany 1938), przesądzając o charakterze użytkowania nowo nabytego terenu aż do chwili obecnej. Wraz z kontrreformacyjną rekatolicyzacją ziębickiej fary cmentarze powróciły do rąk parafii, co po reaktywacji gminy ewangelickiej w czasach pruskich zaowocowało z kolei powstaniem kolejnego cmentarza wyznaniowego, tym razem w obrębie murów, przy kościele wybudowanym na pustej działce przy ówczesnej ul. Łaziebniczej (ob. ul. 1 Maja). Dopiero wydanie rządowego zakazu pochówków w obrębie miast wymusiło

8. Pozostałości starego zamku i kaplica Bożego Ciała, widok ogólny, 1762–1771

w 1811 r. porozumienie dwóch dominujących wyznań o wspólnym użytkowaniu cmentarza katolickiego przed Bramą Nyską, w ciągu XIX w. jeszcze trzykrotnie powiększanej (1832, 1852, 1883)⁵³.

ZAMEK

Zamek w Ziębicach usytuowany był w biegu murów, w odcinku półokręgu na północno-wschodnim krańcu miasta. Stanowiąc najsilniejszy punkt oporu w okolicy, co dowiódł przebieg XV-wiecznych konfliktów zbrojnych, był kilkakrotnie celowo palony lub demolowany przez zdobywców (1429, 1430, 1468, 1488), a następnie odbudowywany i – jak zwykle się przyjmować w regionalnej historiografii – ostatecznie utracił swe rezydencjonalne funkcje po ostatnim z wymienionych zniszczeń w końcu wspomnianego stulecia. Na funkcje i stan obiektu rzutować też musiał długotrwały brak gospodarzy, chętnych do stałej w nim rezydencji – po wygaśnięciu wraz ze śmiercią księcia Jana (1428) ziębickej linii Piastów, dopiero od 1474 r., tj. począwszy od Henryka I, potencjalnie stać się nimi mogli Podiebradowicze, dzierżący także inne posiadłości, przede wszystkim księstwo oleśnickie. Na dawnych planach i widokach w miejscu zamku widoczna jest barokowa kaplica Bożego Ciała, wzniesiona przez miasto w 1738 r. jako zadośćuczynienie za dokonaną tamże w 1724 r. profanację hostii (od poł. XIX w. nikt już nie chciał przyznawać się do patronatu tej kaplicy). Po zamku pozostała także nazwa ulicy. Nie znamy formy pierwszej ziębickej siedziby książęcej. Na XVIII-wiecznym rysunku F.B. Wernera widnieje tylko prowadzona równolegle do wewnętrznej strony muru miejskiego ściana z otworami zamkniętymi łukami. Nie wiadomo nawet, czy do zamku pierwotnie należała usytuowana obok wieża bramna w murach miejskich. Posesja w jakimś momencie przeszła na własność miasta, które w 1601 r. wraz z innymi dobrami sprzedało niezagospodarowany teren przy murach miejskich w ręce szlacheckie. Pierwszy z łańcucha jej prywatnych właścicieli, Mikołaj von Burghaus nabył też dwa sąsiednie domy i próbował wznieść własny zamek, co jednak na rozkaz cesarski zostało udaremnione. Zapuszczony plac z ruinami miasto odkupiło w 1729 r. Po 1790 r. funkcjonowała tam szkoła jeździecka (z krytym torem do 1817 r.), a w latach 1878–1879 w jej miejscu stanął budynek sądu, okoliczne ugory zaś w 1809 r. zmieniono w ogród ze wspomnianą kaplicą pośrodku⁵⁴.

REZYDENCJA KSIĄŻĘCA / KOŚCIÓŁ EWANGELICKI

Wzniesienie po 1490 r. nowej rezydencji przy murach w sąsiedztwie Bramy Nyskiej – około 250 m na wschód od poprzedniej, na końcu ówczesnej ul. Junkierskiej (odtąd nazywanej też Zamkową/*Schlossgasse*) – przypisywane jest księciu Henrykowi I. Pomieszkiwały tu książęce małżonki, rezydowała Anna, wdowa po Karolu I. Jednak przeprowadzony w 1569 r. wykup praw do księstwa ziębicckiego od spadkobierców Karola Krzysztofa, ostatniego z tutejszych Podiebradowiczów – Henryka III i Karola II – dokonany przez miejscowe stany, zaowocował dobrowolnym przekazaniem nabytku cesarzowi Maksymilianowi II (1570). Wraz z księstwem otrzymał on rezydencję, teraz mającą służyć wraz z zamkiem ząbkowickim tylko staroście. Obiekt w 1573 r. wynajęto, a w 1580 r. sprzedano w ręce szlacheckie. Był on budowlą fachwerkową, do tego pozostającą w złym stanie, o czym świadczy sprawozdanie dla rządu z 1575 r., w którym określono kwoty potrzebne na naprawy „domu lub lenna zamkowego, wzniesionego z drewna”. Inwestycje poczynione w „zamku” przez jego pierwszego właściciela, Hansa von Pannwitz, lub któregoś z następców, może trzeciego – Christopha von Gellhorn, spowodowały przed 1658 r. (gdy określono go już jako kamienny i dwupiętrowy) przebudowę do murowanej, zresztą potem (choćby przez czwartego właściciela, barona Daniela von Kottulinskiego) rozbudowywanej postaci. Tę nową budowlę Werner w XVIII w. uwiecznił jako dwukondygnacyjną, nakrytą pięcioma równoległymi dachami z wolutowymi szczytami, z wejściem obwiedzionym portalem barokowym z kolumnami, lub pilastrami. Z urbarza z 1663 r. pochodzi opis założenia, jako m.in. posiadającego 14 ozdobnych szczytów, wielkie, jasne pokoje, dużą kuchnię i obszerne piwnice. Elewacje uświetniały postacie z „historii chrześcijańskich i pogańskich” przedstawione na sposób „miedziorytniczy” (chodziło pewnie o sgraffita). Głównemu budynkowi towarzyszył zespół obiektów gospodarczych, w tym stajnia, obora, słodownia i browar, jak i barokowe ogrody (widok z lotu ptaka na tenże kompleks przedstawił w poł. XVIII w. także F.B. Werner). Odcinek murów miejskich, do których

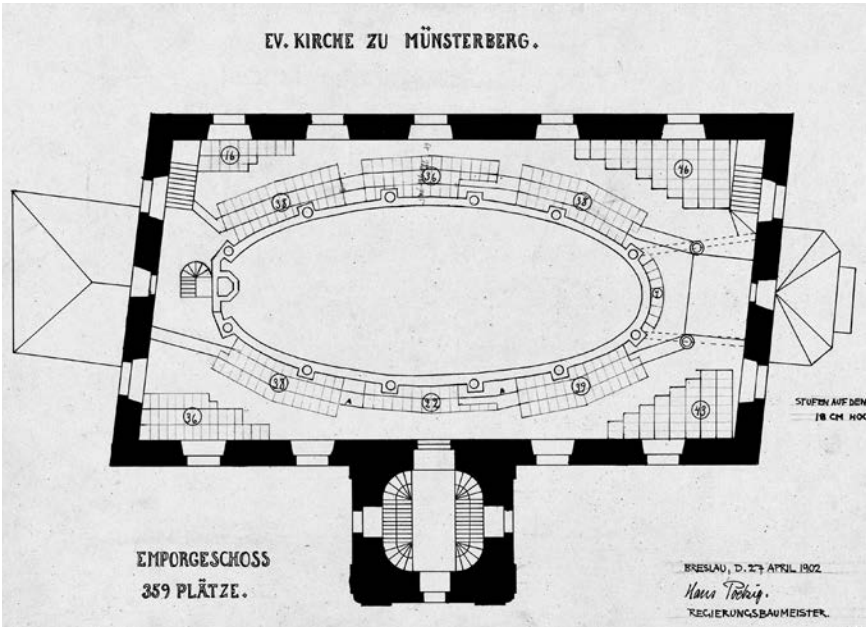
9. Fasada kościoła Św. Jerzego, fotografia 1893

przylegał zespół dworski, obejmował pięć wież, w tym jedną adaptowaną na więzienie. Ponownie rezydencją książęcą „zamek” stał się w 1665 r., gdy od Kottulinskich odkupiła go rodzina von Auersperg, od 1654 r. dzierżąca lenno księstwa. Nowo awansowani książęta bywali tu rzadko, zamiast nich mieszkali urzędnicy administracji gospodarczej.

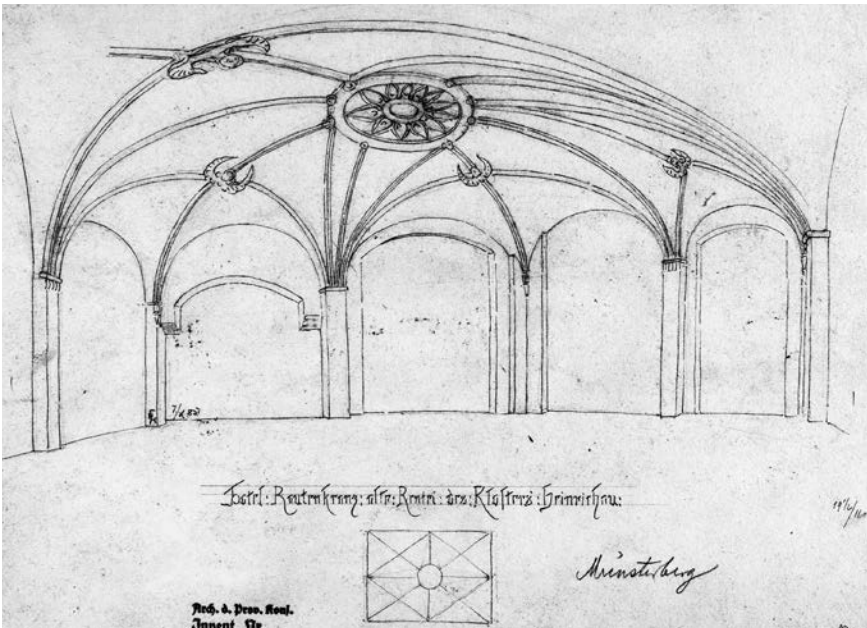
Po wykupieniu księstwa ziębicckiego w 1791 r. od książąt von Auersperg przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II, zostało ono ponownie sprzedane w 1795 r. hrabiom von Schlabrendorf jako „nowe wolne mniejsze państwo stanowe Ziębice–Ząbkowice”. Z transakcji wyłączono jednak oba miasta królewskie w księstwie i opisywany tu „zamek”, którego własność w 1794 r. skomunalizowano z przeznaczeniem pod przebudowę na kościół ewangelicki. Dotychczasowa bowiem świątynia, o szkieletcie drewnianym, wzniesiona w latach 1755–1756 przy ówczesnej ul. Łaziebniczej (ob. 1 Maja), groziła zawaleniem. Nowy, klasycystyczny kościół ewangelicki z charakterystyczną wieżą wzniesiono w latach 1796–1798 według projektu inspektora budowlanego Neidharta von Gneisenau z Brzegu. W pozosta-wionych murach obwodowych „zamku” wykonano nowe otwory okienne, wewnątrz ustawiono filary, dzięki którym uzyskano eliptyczną przestrzeń, dobudowano wieżę (w 1902 r. przy okazji remontu dodano jeszcze kruchtę). W 1822 r. kosztem odcinka muru obronnego i jednej wieży wzniesiono pastorówkę, mieszczącą też część szkoły ewangelickiej (ta od 1753 r. funkcjonowała w kamienicy Rynek 11, później przeniesiono ją do nabytego w 1815 r. domu przy ówczesnej ul. Łaziebniczej, naprzeciwko dawnego kościoła). W 1824 r. otwarto przejazd poprzez dawne tereny „zamkowe”, komunikujący ul. Junkierską (ob. Kościuszki) z rejonem dawnej Bramy Nyskiej, czyli ob. ul. Gliwicką⁵⁵. W 1975 r. kościół przebudowano na salę sportową.

MURY MIEJSKIE

Zdaniem K. Bimlera zachowane w odcinkach mury Ziębic powstały w jednym etapie i jak nigdzie na Śląsku wzniesione zostały przez powołanego z zewnątrz budowniczego. Zbudowano je z kamienia łamanego i głazów narzutowych. Grubość muru ustalić można na 1,8 m, a wysokość na około 6 m, jednak nie zachowywaną na całym przebiegu. Według spostrzeżeń Bimlera, baszty stały w odległości od siebie co 17–19 m, kiedy w innych śląskich miastach było to zwykle 35–40 m. W tak bliskim usytuowaniu wież Ziębice były podobne do Dzierżoniowa i Jeleniej Góry, co bywa interpretowane jako rozwiązanie archaiczne. Na tej m.in. podstawie cytowany badacz

10. Rzut poziomu empory kościoła ewangelickiego, 1902

Ryc. 11. Szkic sklepienia w hotelu „Rautenkrantz”, rysunek techniczny 1885

określił mur jako późnoromański, łącząc jego powstanie z hipotetycznym rozszerzeniem miasta w czasie rządów księcia Bolka I (1291–1301). Baszty łupinowe musiały być nakryte daszkami, których nie widać już u Wenera, ukazującego, jak się zdaje błędnie, baszty czworokątne. Opisując powyższy zespół trzeba jednak pamiętać, że w 1468 r. poddano go jakimś działaniom destrukcyjnym, w celu pozbawienia Ziębic funkcji twierdzy, oraz że następnie miał on zostać odbudowany przez księcia Karola I w pocz. XVI w. Z pięciu prostokątnych w planie wież bramnych, ta z ówczesnej ul. Nyskiej (ob. Gliwickiej) zlikwidowana została w 1819 r., w 1821 r. znikła brama z ówczesnej ul. Wrocławskiej (ob. Kolejowej), a w 1850 z ob. ul. Zamkowej (historycznej Grodzkiej – *Burgstrasse*). Pomocnicza Brama Tkacka (na ul. Tkackiej, ob. Browarnej) zamurowana została w XVII lub XVIII w. Jak wynika z rysunków Wenera, wieża Bramy Wrocławskiej to prosty wielokondygnacyjny kubus – „quader” nakryty dachem siodłowym, podobnie jak wieża Bramy Nyskiej. Brama Grodzka (Burgtor), czy jak obecnie się pisze: Zamkowa, wyróżniała się renesansowym zwieńczeniem. Wieża Bramy Tkackiej służyła celom mieszkalnym lub gospodarczym, do 1541 r. stanowiła własność prywatną powiązaną z pobliską posesją narożną. Najbardziej okazała pozostawała zachowana do dziś, wysoka na 13 m, wieża Bramy Paczkowskiej. W dolnej części jest ona kamienna, wyższa nadbudowa ceglana pochodzi z XV i XVI w. W 1817 r. przebudowana, po 1883 r. poddana została kilkakrotnym odbudowom. Mury spięto kotwami, a nowe zwieńczenie z czerwonego piaskowca nie ma wiele wspólnego z dawnym. Nowa tynkowa wyprawa otrzymała renesansowy rysunek według projektu ziębickiego artysty Josefa Langer’a, kamienne zwieńczenie w postaci lwa powstało według modelu artysty Richarda Schipkego z Wrocławia⁵⁶.

Wzniesione w XVI w. bramy wałowe – rodzaje szczytów bramnych ze ścianami obramiającymi przejazd – obok funkcji obronnych zapobiegały osypywaniu się ziemi (z powstałych wówczas wałów zewnętrznych) do tychże przejazdów. Poprzez boczne strzelnice przybierały też funkcję dział flankujących lub barbakanów, z ich boku znajdowały się przejścia piesze. Mury i wały do 1780 r. otoczone były częściowo mokrą, częściowo zabagnioną fosą (na jakimś odcinku podwójną). Po zasypaniu jej obszar rozparcelowano pod działalność ogrodniczą⁵⁷.

PARCELACJA. ZABUDOWA MIESZKALNA W ŚREDNIOWIECZU I W OKRESIE NOWOŻYTNYM

Murowana zabudowa mieszczańska o dużej intensywności mogła pojawić się w mieście przy głównych ciągach komunikacyjnych już w średniowieczu, o czym świadczą zachowane częściowo gotyckie piwnice, oczywiście, o ile da się je powiązać z murowanymi kondygnacjami wznoszonymi powyżej. Standardem miast śląskich było bowiem występowanie kamiennych piwnic towarzyszących domom drewnianym. W świetle bliżej niezidentyfikowanej rękopiśmiennej kroniki o proveniencji późnonowożytnej (nie jest jasne, czy reprezentującej lokalną tradycję historiograficzną, czy też będącą wynikiem kwerendy w archiwaliach miejskich) i wykorzystanej w końcu XIX stulecia przez dziejopisa miasta Franza Hartmanna, w Ziębicach przy okazji odbudowy po zniszczeniach z okresu wojen husyckich doszło do nadania ulicom ich ostatecznej szerokości. Wcześniej ulice pozostawać miały znacznie węższe, podobnie jak to było w niedalekim Strzelinie. Podana przez kronikarza przy tej okazji liczba 606 domów, jakoby istniejących przed wspomnianymi zniszczeniami wojennymi z końca lat 20. XV w., pochodzić mogła z jakiegoś spisu podatkowego⁵⁸. Tego rodzaju regulacja i ogólny jej czas są wysoce prawdopodobne, a analogiczne działania rajców, mające na celu cofnięcie frontów domów (ewentualnie likwidację przedproży) do linii wyznaczonych przez pierwotne granice działek, lub przynajmniej wyrównanie przebiegu pierzei, dobrze znamy z innych miast śląskich (a w niektórych, np. Świdnicy, są one potwierdzone w księgach miejskich, co uwiarygodniałoby historiograficzną tradycję ziębicką, która oparta mogła być na zapiskach w analogicznych źródłach). Przesunięcia ścian frontowych umożliwiał właśnie ich drewniany budulec, czy też ogólnie mieszana, szachulcowo-murowana konstrukcja najstarszych domów, powstających segmentowo, jak wykazały to badania archeologiczno-

architektoniczne prowadzone w innych miastach śląskich. Dopiero w kolejnej fazie rozwoju, następującej w znacznym, kilkusetletnim rozrzucie czasowym, obiekty te zastępowane były przez kamienice całkowicie murowane.

Nie należy mylić opisywanego już wyżej dawnego dworu wójtowskiego, przejętego przez cystersów, z tzw. domem prałatów, usytuowanym przy północno-wschodniej pierzei Rynku, który – prawdopodobnie w 1538 r. po zbyciu tego pierwszego – nabył klasztor henrykowski, przenosząc nań swój immunitet. To samo, po zbyciu tegoż miastu, dotyczyło kolejnych nieruchomości, które opactwo nabyło w 1665 r. – domu narożnego przy tej samej pierzei Rynku i pustej parceli przy ob. ul. Słowackiego, zabudowanych odtąd jednym budynkiem. Po sekularyzacji służył on jako *Landhaus*, czyli siedziba administracji terenowej, następnie mieściła się tu gospoda, wreszcie hotel „zum Rautenkrantz” (*Ring* 31)⁵⁹. Według ustaleń F. Hartmanna, już przed 1651 r. (kiedy to stały opuszczone) na parcelach Rynek 37 i 38 zaczęły funkcjonować jedyne w mieście uprzywilejowane gospody: Wielka (w XIX w. hotel „Zum gelben Löwen”) i Mała (nowy budynek z 1857 r. – „Beym Schwarzen Adler”, czynna do 1 I 1940 r.)⁶⁰. Obok kościoła parafialnego usytuowany jest budynek z 1565 r., użytkowany do 1881 r. jako szkoła (dawny adres: ul. Kościelna 1). W 1925 r. budynek odnowiono, wnętrza przebudowano, a pierwotne renesansowe sgraffita o motywach figuralnych autorstwa Alfreda Gottwalda. Przedstawiono na nich najważniejsze wydarzenia z historii miasta⁶¹.

W latach 30. XVII w., w okresie katastrofalnych dla Śląska epidemii dżumy, doszło w Ziębicach do wyludnienia na skalę nigdy wcześniej i później niespotykaną, a dramatyczne skurczenie się liczby osób posiadających obywatelstwo miejskie (20 po epidemii w 1633 r., 25 w 1643 r.) odzwierciedlało początek dokonującej się następnie wymiany ludności (oczywiście należy pamiętać, że jeszcze w 1809 r. na 2403 mieszkańców obywatelami było tylko 349). Mimo, że liczby domostw podawane dla okresu nowożytnego znacznie ustępują tej rzekomo aktualnej dla 1. ćw. XV w. (606), to jeszcze w 1. ćw. XVII w. miasto było gęsto wypełnione zabudową, skoro w 1622 r. naliczyć miano w nim 460 domów mieszczkańskich. Po wójnie 30-letniej, w 1650 r. pozostawać miało zaledwie 125 z nich, kiedy 335 było opuszczonych. Powyższe dane odnoszą się nie tyle do budynków, jak zwykło się je błędnie odczytywać, ile do stałej liczby posesji w mieście (460), które w danym momencie pozostawały zasiedlone, względnie opuszczone, bez rozstrzygania o istnieniu na nich zabudowy i jej stanie. W rozbiciu na poszczególne ulice sytuacja w 1650 r. przedstawiała się, wg przytoczonego przez F. Hartmanna zestawienia, następująco⁶²:

ulica	domy zamieszkane	puste miejsca
Rynek (<i>Ring</i>)	22	22
Kramy i budy (na Rynku)	12	20
Kościelna (<i>Kirchgasse</i>)	6	6
Sittischegasse (późn. <i>Sittigsgasse</i>), ob. Wąska	8	22
Paczkowska (<i>Patschkauergasse</i>), ob. Grunwaldzka	11	19
Różana (<i>Rosengasse</i>), ob. Bohaterów Getta	13	25
Psia (<i>Hundegasse</i> , późn. <i>Gartenstrasse</i>), ob. Ogrodowa	5	7
Tkacka (<i>Webergasse</i> , późn. <i>Brauergerasse</i>), ob. Browarna	2	19
Łaziebnicza (<i>Badergasse</i>), ob. 1 Maja	4	13
Wrocławska (<i>Breslauergasse</i>), ob. Kolejowa	10	37
Mnisza (<i>Münchengasse</i>), ob. Klasztorna	6	24
Żydowska (<i>Judengasse</i>), ob. nieistniejąca	1	5
Rzeźnicza (<i>Kuttelgasse</i>), ob. Murarska	3	14
Garbarska (<i>Gerbergasse</i>)	4	15
Grodzka (<i>Burggasse</i>), ob. Zamkowa	9	23
<i>Puselgasse</i> , ob. Słowackiego	5	24
Woźna (<i>Botengasse</i>), ob. Boczna	1	7
Junkierska (<i>Junkerngasse</i>), ob. Kościuszki	1	12
Nyska (<i>Neissergasse</i>), ob. Gliwicka	2	21
Razem	125	335

Jak z powyższego widać, w XVII w. w sensie prawnowłasnościowym ustalonej parcelacji podlegał również blok zabudowy śródrzynekowej, a przynajmniej jego część, gdzie przewidywano 32 „kramy i budy”, mogące pełnić funkcje mieszkalne obok pierwotnych – handlowych (podobny stan, gdzie nieograniczony zakres własności kramów doprowadził do przekształcenia ich w kamienice, znany jest choćby z Rynku wrocławskiego). Działki przy głównych ulicach w ciągu południowy zachód – północny wschód sięgały uliczek zatępnych, skoro przy tych ostatnich (obecnych ul. Jeleniej, Rzeźniczej, Stolarskiej, Pocztowej) nie usytuowano adresu żadnej z wyliczonych nieruchomości. W przypadku zabudowy drewnianej opuszczenie domu oznaczało jego szybkie zniszczenie i pojawienie się pustek, miejskich ugorów. Te ostatnie w połączeniu z zanikiem własności umożliwiały zaś swobodną korektę rozmierzenia działek – skasowanie całej ul. Żydowskiej (której, z logiki powyższej przytoczonego wykazu, domyślać się można w postaci brakującej dziś krótkiej przecznicy ob. ul. Zamkowej, równoległej do Klasztornej i Garbarskiej, jej przedłużeniem byłaby ob. ul. Murarska prowadząca do wspominatej od 1498 r. rzeźni miejskiej) – czy też nowy sposób ich zagospodarowania – wspomniane wyżej ulokowanie kościoła i cmentarza ewangelickiego na czterech pustych działkach przy końcu ul. Łaziebniczej (ob. 1 Maja). Innym skutkiem dominacji zabudowy drewnianej

była utrzymująca się do XIX w. plaga pożarów. Wielki pożar w 1678 r. zniszczył doszczętnie 85 domów w północnej części miasta, w 1751 r. spłonęło z kolei 21 domów⁶³.

Sądząc z bardzo długiego utrzymywania się wysokiej liczby pustych parceli, proces ponownego zasiedlania, zwłaszcza rejonów położonych marginalnie, jeszcze w XVIII w. przebiegał powoli, wobec utrzymującego się ogólnego zbiednienia ludności. Rozwój miasta w okresie nowożytnym warunkowany był m.in. zmianą przebiegu szlaków handlowych, omijających teraz Ziębice, zdegradowane do roli lokalnego ośrodka wymiany. Miejsco- wa, mocno zredukowana wytwórczość opierała swój byt na przywilejach cechowych, mieszczańskim monopolu piwowarskim i prawie mili, do końca XVIII w. zaciekle zwalczając rzemiosło w dobrach klasztoru henrykowskie- go. Warto zauważyć, że nawet w podstawowym dziale śląskiej wytwórco- ści, jakim było włókiennictwo, tutejsi tkacze dysponowali według danych z lat 1762/1763 r. zaledwie 5 krosnami wełnianymi i 7 lnianymi, kiedy np. w sąsiednich i wcześniej porównywalnych Ząbkowicach odpowiednio 12 i 16, co tylko uwypukla dystans, jaki musiano pokonać, aby wydzwignąć się z kryzysu. Dwadzieścia lat później, w 1783 r. krosien lnianych było 16, ale żadnego już sukiennego. Z produkcją na wywóz związana była tylko praca manufaktury szarf (zatrudniającej 63 osoby) oraz 3 pończoszników i 13 garncarzy⁶⁴. Zniesienie w 1810 r. ograniczeń krępujących działalność gospodarczą także nie od razu zaowocowało pozytywnymi skutkami, gdy chodzi o podniesienie majątności tutejszych rzemieślników. Tym bardziej że w warunkach uwolnienia rynku (zniesienie prawa targowego 1819) Ziębice utraciły na rzecz targu w Ząbkowicach rolę dominującego ośrodka wymiany dla swego zaplecza wiejskiego. Dysonans pomiędzy dobrze zagospoda- rowanymi frontami bloków działek w centrum miasta a ziejącymi pustką i zaniedbanymi, względnie zamienionymi w ogrody w przypadku dalej po- łączonych bloków, ich tyłami aż do pocz. XIX w. podkreślali współcześni w swych opisach Ziębic. Różnice te sygnalizuje też schematyczny plan miasta umieszczony na mapie Wredego z 1753 r. i widoki uwiecznione przez F.B. Wernera. Niewątpliwie sytuacja taka pozostawała także w związ- ku z masowym wykorzystywaniem zaplecza domów do pomieszczenia bydła i innych zwierząt hodowlanych, oraz znaczeniem upraw, szczególnie chmielu, w gospodarce mieszczańskiej.

Sylweta miasta w XVIII w. ukazana jest w Wernerowskiej *Topografii* w charakterystycznym dla tego rysownika widoku z lotu ptaka, w weducie umieszczonej w *Scenographia Urbium Silesiae*, a także w uproszczonej weducie w *Atlantis Cosmographici variorum authorum* w tzw. Atlasie Mach- nickiego z 1737 r. Najważniejszą różnicą w stosunku do czasów później- szych widoczną na tych przedstawieniach jest pełen obwód fortyfikacyjny z wieżami bramnymi uzupełnionymi o szyje bramne, a także omówiony wyżej renesansowy „zamek” i ruiny kościoła Franciszkanów, monumental- nej budowli o wielonawowym, bazylikowym, czteroprzęsłowym korpusie z potężną wieżą usytuowaną, co interesujące, przy jej narożniku północ- no-wschodnim. Rysunek Wernera ukazuje na przedmieściach pojedyncze obiekty, w większości o charakterze gospodarczym.

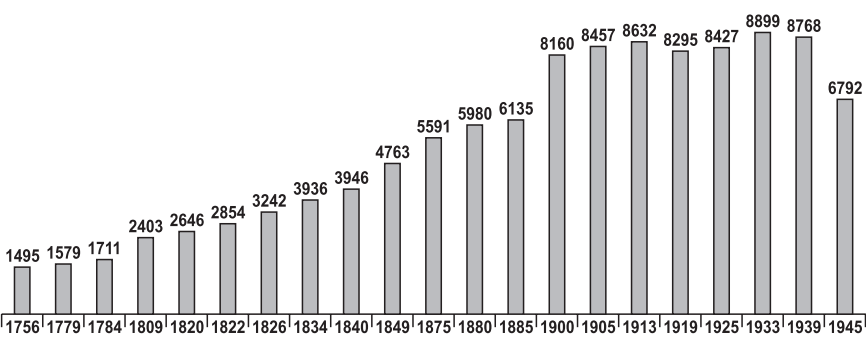
PRZEŁOM XIX W.

W powiązaniu z ogólniejszymi zjawiskami społecznymi i demograficzny- mi dokonującymi się w Prowincji Śląskiej, na przekór dominującej biedzie, przez cały „długi wiek” XIX utrzymywał się szybki przyrost liczby ludności Ziębic. Pierwszy gwałtowny skok odnotowano na przeł. XVIII i XIX w., gdy w ciągu 25 lat w mieście przybyło 40% mieszkańców. W ciągu całej 1. poł. XIX stulecia liczba ludności uległa podwojeniu (zob. wykres 1). Włączenie w obręb miasta dotychczasowych przedmieść przyniosło kolejny skokowy przyrost – w ciągu ostatnich 15 lat XIX w. formalnie ludności przybyło o ⅓. Cechą szczególną populacji Ziębic było utrzymanie wyniesionej jeszcze z czasów habsburskich wyraźnej przewagi liczbowej katolików nad ewange- likami, która to w ciągu XIX w. nawet zdecydowanie wzrosła (kiedy w 1822 r. stosunek między wyznaniem wynosił 1,8:1, to w 1880 r. – 3,8:1). Masowy napływ katolików, w warunkach długotrwałego braku czynników, które przy- ciągać mogły do Ziębic ludność z odleglejszych rejonów, może utwierdzać założenie o zasilaniu ludności miasta przez migracje lokalne, z pobliskich katolickich wsi dawnych klasztorów henrykowskiego i kamienieckiego oraz księstwa biskupiego, ewentualnie niewiele dalej położonych osad przelud- nionego hrabstwa kłodzkiego. Skutki zapaści demograficznej wywołanej I wojną światową pokonane zostały w Ziębicach dopiero w latach 30. XX w., w warunkach umiarkowanego falowania liczby ludności.

PRZEKSZTAŁCENIA ZABUDOWY MIESZKALNEJ W XIX W.

Według stanu z 1822 r. domów mieszkalnych było 267, a pustych par- celi 45, co oznaczało, że od poł. XVII w. 148 dawnych parceli dołączono do innych pod budowę większych (murowanych) budynków, względnie całkowicie zrezygnowano z ich istnienia (np. przy okazji przenieumerowania w 1777 r.). Uświadamia nam to wręcz kolosalną skalę różnic pomiędzy XIX-wiecznym planem katastralnym miasta a hipotetycznym planem od- zwierciedlającym sytuację w okresie wcześniejszym, o średniowieczu już w ogóle nie wspominając. Opis Zimmermanna opublikowany w 1785 r. notuje zbliżoną liczbę 274 (tyle samo zanotowano w 1809 r.) domów pry- watnych w obrębie murów, w tym 34 krytych dachówką, które to proporcje warto mieć też na uwadze pisząc o okresie wcześniejszym i panującym

wówczas zagrożeniu pożarowym. Spośród wspomnianych, 228 posesji posiadało uprawnienia piwowarskie. (Biorąc pod uwagę teoretycznie śre- dniowieczną metrykę takowych, cytowana wielkość mogła pozostawać w jakimś związku z parcelacją pierwotną). Cytowany oświeceniowy badacz naliczył także 57 pustek (47 było w 1809 r.), przed bramami zaś zauważył 20 domów i 30 stodół⁶⁵. W 1834 r. w obrębie murów funkcjonowało nadal 37 pustych parceli pozostających własnością komunalną i oferowanych na sprzedaż na niezwykle korzystnych dla ewentualnych inwestorów warun- kach. Faktyczna liczba pustych parceli wynosiła przy tym 72, gdyż dalszych 35, pozostających własnością prywatną, formalnie zostało skasowanych i służyło jako ogrody⁶⁶. Około dziesięciu lat później naliczono 283 domy mieszkalne w obrębie murów oraz 27 poza nimi: 10 przed Bramą Zamkową, 10 przed Wrocławską, 2 przed Nyską i 5 przed Paczkowską, a także 227 stajni, stodół i szop, co nie powinno dziwić, zważywszy na nadal podkre- ślane znaczenie w życiu ziębiczan upraw tytoniu i chmielu oraz posiadanie przez nich 123 krów i 45 koni⁶⁷.

Wykres 1. Liczba ludności w Ziębicach w latach 1756–1945. Oprac. M. Goliński

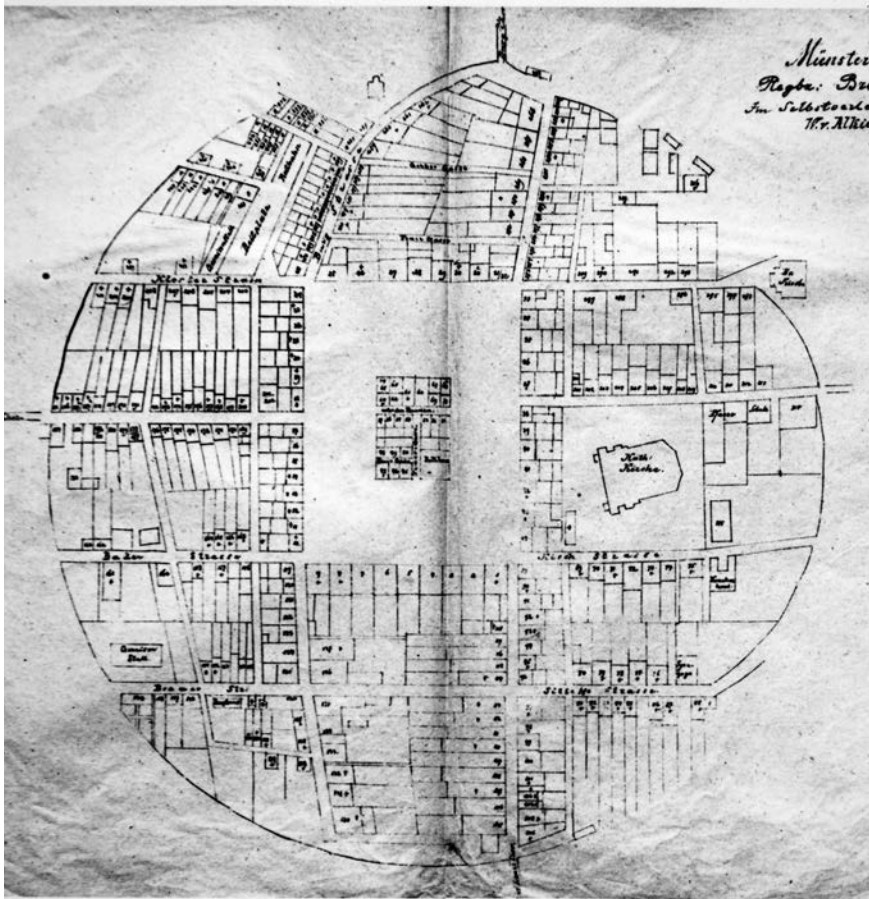
Wspomniany czterokrotny przyrost liczby ludności, jaki dokonał się w ciągu XIX w., najpierw pociągnął za sobą wzrost zagęszczenia mieszkańców istniejących domostw, w drugim zaś dopiero etapie oddziaływał na przemian- ny przestrzenne miasta, możliwe wraz ze stopniowym wzrostem zdolności inwestycyjnych społeczeństwa i nowymi oczekiwaniami będącymi pochod- ną przełomu cywilizacyjnego. Brak akt policji budowlanej Ziębic nie pozwala na dokładniejsze określenie czasu przekształcenia widocznych na XVIII- wiecznej ikonografii dwukondygnacyjnych domów szczytowych w znane z XIX-wiecznych fotografii budynki trzykondygnacyjne (dawną kondygnację strychową zamieniano w mieszkalną), nakryte dachami o małym nachyleniu połaci. Wystrój ich elewacji świadczyć może o przebudowach zaszłych głównie w latach 60.–70. XIX w. Przekształcone budowle zachowały w więk- szości zgodność z dotychczasowymi podziałami parcelacyjnymi. Na ulicach prowadzących do bram miejskich były to na ogół budynki trzyosiowe. Opi- sane przeobrażenia musiały pozostawać także w związku z odbudową po pożarze miasta w 1863 r., kiedy to spłonąć miało 20 domów frontowych, głównie krytych gontem, nie licząc oficyn, usytuowanych w trzech sąsiadu- jących blokach: przyrynkowym pomiędzy ob. ulicami Gliwicką i Kościuszki, przy ob. ul. Słowackiego do ob. ul. Bocznej oraz przy ul. Gliwickiej od ob. ul. Rzeźniczej do miedzucha wówczas nazywanego *Seelgässlein*⁶⁸.

WSIE – PRZEDMIEŚCIA

Cechą charakterystyczną stosunków prawnowłasnościowych w Ziębi- cach pozostawała odrębność administracyjna przedmieść, które, pomimo iż faktycznie stały się częścią organizmu miejskiego, długo pozostawały osob- nymi gminami wiejskimi. Rodziło to szereg problemów, choćby w związ- ku z partycypacją gmin w kosztach inwestycji ponoszonych przez miasto

12. Ch. F. von Wrede, Schematyczny plan miasta, ok. 1750

13. W. v. Alkiewicz, Schematyczny plan miasta, 1865

przy budowie szkół, czy powiększaniu cmentarza. Miasto pozostawało właścicielem trzech pobliskich wsi: *Bürgerbezirk*, Lipa (*Leipe*) i Nieszków (*Reindörfel*). Właśnie pierwsza z wymienionych, *Bürgerbezirk* czyli „okręg mieszczański”, stanowiła jednocześnie rozległe przedmieście, którego pola otaczały półkołem miasto właściwe. Położenie oraz wspomniana zależność od władz miejskich sprzyjały inwestycjom mieszczańskim i w przyszłości najdalej idącym przekształceniom przestrzennym. Według danych F.A. Zimmermanna w latach 80. XVIII w. swe domy miało tu 53 wolnych i omłockowych (a więc odrabiających pańszczyznę w folwarku miejskim) zagrodników oraz 16 chałupników. Taka poważna koncentracja wyłącznie małorolnych i bezrolnych sugeruje powiązania 326 tutejszych mieszkańców z pracą na rzecz rynku miejskiego. Według danych J.G. Kniego, 60 lat później liczba mieszkańców wzrosła aż dwukrotnie (do 657), a domów przybyło o 30% (do 90). Poza tym funkcjonował młyn wodny. Kolejnym elementem pierścienia przedmieść otaczających miasto była osada *Commende*, położona na gruntach należących do folwarku Krzyżowców z Gwiazdą, a po sekularyzacji do króla. Około 1785 r. w 22 gospodarstwach wolnych i omłockowych zagrodników mieszkało tam 117 osób, około 1845 r. w 34 domach (czyli przybyło ich o połowę) – 197 osób (przyrost prawie 70%). Przedmiejski pierścień uzupełniała wieś *Ohlguth*, dawne nadolańskie dobra kamery książęcej, później własność klasztoru henrykowskiego, które po sekularyzacji trafiły w ręce do rąk holenderskiej rodziny królewskiej. Około 1785 r. w 55 gospodarstwach zagrodników omłockowych, młynie wodnym i czworakach mieszkało 311 osób, około 1845 r. w 58 domach i młynie – 375. Rozwój był tam więc najslabszy⁶⁹.

Przedmieścia *Bürgerbezirk*, *Ohlguth* i *Commende* włączone zostały do Ziębic w 1896 r.⁷⁰ Niewątpliwie wpłynęło to na podtrzymanie znaczącego udziału zajęć rolniczo-hodowlanych wśród źródeł utrzymania ludności powiększonego miasta, skoro jeszcze w 1913 r. doliczono się tu 590 sztuk bydła, 634 trzody chlewnej, czy 200 koni. Poza granicami miasta pozostawał natomiast bardziej oddalony Nieszków (*Reindörfel*), jeszcze po II wojnie światowej osobna gmina i gromada, choć w konsekwencji dalej omówionych inwestycji przemysłowych, od 4. ćw. XIX w. powiązany przestrzennie z Ziębicami. Włączenie Nieszkowa nastąpiło dopiero w 1973 r., choć plany zagospodarowania dla tej podziębiciej wioski powstawały już w początku XX w.⁷¹ Ta będąca do 1847 r. własnością miejską wieś, podobnie jak trzy wyżej wymienione (a w przeciwieństwie np. do Lipy z pełnołanowymi gospodarstwami kmiecymi), miała pierwotnie charakter osady folwarcznej, ewoluującej ku rolniczemu przedmieściu. W latach 80. XVIII stulecia w gospodarstwach 28 zagrodników omłockowych, 6 chałupników, w 4 młynach wodnych i w czworakach mieszkały tam 273 osoby, licząc razem z przysiółkiem Krówniki (*Viehhöfel*), gdzie mieścił się folwark (drugi był we wsi). W latach 40. XIX w. w samej wsi było 65 domów mieszkalnych, 4 młyny i 445 mieszkańców, a w wymienionym przysiółku 10 domów i 49 mieszkańców. Oznaczało to ponaddwukrotny przyrost liczby domostw i niemal dwukrotny liczby mieszkańców⁷².

KOLEJ I NOWY PRZEMYSŁ W 2. POŁ. XIX W.

Rozwój przemysłu w 1. poł. XIX w. ograniczył się do epizodycznego funkcjonowania w latach 1834–1836, w oparciu o eksploatację złóż siarczanów pod miastem, wytwórni witiolu (stężonego kwasu siarkowego), usytuowanej przy dawnej Bramie Tkackiej. Znamienne pozostaje, że przełom w tym względzie – a w konsekwencji także w uwarunkowaniach rozwoju przestrzennego – przyniósł dopiero rok 1872, kiedy Ziębice uzyskały połączenie kolejowe ze Strzelinem i z Wrocławiem. W następnym roku linię

przedłużono do przyszłego węzła kolejowego w Kamieńcu Ząbkowickim, a w 1874 r. do Kłodzka. Niemal automatycznie w oparciu o eksploatację okolicznych złóż gliny i miejscowe tradycje garncarskie (jeszcze w latach 40. XIX w. działało tu 7 garncarzy i 3 cegielnie: jedna na gruntach Nieszkowa i dwie – miejskich⁷³), w latach 1873–1874 na polach należących do Nieszkowa (*Reindörfel*) powstała pod miastem fabryka Karola Brandta, specjalizująca się w produkcji rur kanalizacyjnych oraz innych wyrobów ceramicznych i szamotowych. Od 1882 r. dysponowała ona własną bocznica kolejową, a od 1891 r. także kolejką dowożącą surowiec z nieszkowskich glinianek. W 1904 r. wciąż rozbudowywane zakłady zajmowały powierzchnię już 75 ha i zatrudniały 900 pracowników, a obok fabryki w 1885 r. stanęła willa właściciela, przy bramie zaś w 1900 r. budynek biurowy. W latach 1882–1883, również z inicjatywy Brandta, wzniesiono obok, na polach należących do *Bürgerbezirk*, cukrownię (wg projektu firmy Wernicke z Halle), zatrudniającą od 40 do 200 pracowników i wykorzystującą tę samą bocznica kolejową. Tak samo w oparciu o potencjał miejscowego rolnictwa, w 1886 r. otwarto fabrykę suszu (i od 1898 r. konserw) owocowo-warzywnego Carla Seidla, usytuowaną w pobliżu stacji kolejowej na docelowo 9 ha powierzchni. Dzięki zamówieniom wojskowym, po rozbudowie, na pocz. XX w. zatrudniała ona 150–250 pracowników⁷⁴. Wymienione trzy inwestycje przesądziły o gwałtownej zmianie zewnętrznego oblicza miasta i zaważyły o utrzymaniu się jego nominalnie przemysłowego charakteru przez następne sto lat (np. w latach 30. XX w. zakłady ceramiczne zatrudniały 450, a przetwórstwa owocowo-warzywnego 200–600 osób), tj. do momentu upadku, względnie przekształceń wspomnianych zakładów. Nie wyeliminowało to jednak znaczenia zatrudnienia w rolnictwie, handlu i drobnej wytwórczości, na czele z rozwijającą się od przeł. XIX/XX w. produkcją szczotek, najpierw rękodzielniczą, potem maszynową⁷⁵.

KIERUNKI ROZWOJU PRZESTRZENNEGO I INFRASTRUKTURA KOMUNALNA W XIX I POCZ. XX W.

Czynnikiem długo dominującym w procesie kształtowania przestrzennego przedmieść Ziębic był przebieg głównych tras komunikacyjnych, te zaś w ciągu XIX w. uległy ustaleniu, regulacji i ulepszeniu, jako odcinki dróg publicznych. Już w 1847 r. rozpoczęto budowę przecinającej Ziębice szosy Strzelin–Paczków. W latach 1883–1884 w ramach ulepszania szosy Ziębice–Krzelków–Czerńczyce, czyli fragmentu starej drogi do Ząbkowic, położono nowy bruk i chodnik (i poszerzono most przez Oławę) na odcinku od Bramy Wrocławskiej do przejazdu kolejowego⁷⁶. Trasą tą odbywała się komunikacja ze stacją kolejową. Równolegle szosa wybiegająca w kierunku na Paczków (z odbiciem na Ząbkowice w Nieszkowie) w związku z dokonującą się wzdłuż niej budową fabryk stała się kolejną osią potencjalnego rozwoju (ob. ul. Przemysłowa). W latach 1886–1888 przekształcono okrężną drogę nazywaną ul. Wałową, obiegającą miasto wzdłuż zewnętrznej krawędzi dawnej fosy. Przeprowadzony w tym celu wykup gruntów umożliwił korektę przebiegu, który utrwalił podział Ziębic na dwie strefy, wewnętrzną – staromiejską i zewnętrzną – przedmiejską, a zarazem pozbawił Rynek funkcji węzła szlaków komunikacyjnych⁷⁷. W celu stworzenia alternatywy dla ob. ul. Kolejowej, jako drogi komunikacji wnętrza miasta z przedmieściami w rejonie stacji kolejowej, w 1886 r. przedłużono ul. Klasztorną do Wałowej⁷⁸. Elementami kreowania nowych funkcji objęto też niektóre ulice staromiejskie – np. wzrostowi prestiżu ul. Zamkowej służyć miało jej wyposażenie w 1886 r. w nowoczesną jezdnię i chodniki z granitu strzelińskiego⁷⁹. Na uruchomienie kolejnego ciągu komunikacyjnego „otwierającego” dawne centrum zdecydowano się w 1911 r., wraz z decyzją o przedłużeniu ul. Różanej (ob. Bohaterów Getta) do ul. Wałowej, kosztem rozbiórki 11 m muru miejskiego, na co zgody udzieliły władze konserwatorskie.

W okresie nowożytnym Ziębice posiadały wodociągi o bliżej nierozpoznanym zasięgu i punktach zasilania. Na ich potrzeby w 1847 r. miasto nabyło odległe o 1,5 km łąki pod budowę nowych ujęć wody (tzw. *Röhrwiesen*). Jednak podstawowym źródłem wody pitnej, tak w mieście, jak i na przedmieściach pozostawały studnie. Przez cały XIX w. budowa zakładów użyteczności publicznej połączona była z koniecznością przeprowadzania głębinowych wierceń w poszukiwaniu wody. Budowa nowoczesnych wodociągów miejskich, za pośrednictwem rurociągu czerpiących wodę ze studni na terenie Starcówka (*Neu-Altmannsdorf*), nastąpiła dopiero w latach 1903–1905 pod kierunkiem inż. Reinholda Mestela z Wrocławia⁸⁰. W 1912 r. miasto otrzymało nowoczesną kanalizację⁸¹. W 1868 r. na terenie *Commende* powstała prywatna gazownia olejowa, odzyskująca paliwo z produktów naftowych i zasilająca sieć obejmującą oświetlenie uliczne w mieście (po zamknięciu, w 1900 r. zamieniona w obiekt mieszkalny). W 1898 r. zastąpiona została wydajniejszą gazownią miejską, wykorzystującą węgiel kamienny i usytuowaną koło stacji kolejowej⁸². Zamknięcie tej ostatniej przyniosło dopiero doprowadzenie gazociągu z Wałbrzycha, którego budowę rozpoczęto w 1981 r. Natomiast z poważnym opóźnieniem, bo w 1920 r. do miasta doprowadzono energię elektryczną⁸³.

Większego wpływu na przeobrażenia miasta nie miało natomiast funkcjonowanie małego garnizonu, a następnie jego likwidacja w 1885 r. Najważniejszymi elementami infrastruktury garnizonowej w obrębie murów były omówione już wyżej kolejne stajnie i plac jeździecki w miejscu dawnego zespołu franciszkańskiego (ob. ul. Klasztorna/pl. Strażacki) oraz stajnia i arsenał wzniesione w 1850 r. przy ul. Browarnej. Po wyprowadzce żołnierzy, miasto rozparcelowało i wynajmowało przedmiejskie tereny

14. C. Mattis, Weduta miasta od strony południowo-wschodniej, 1820–1830

po placu ćwiczeń, stajnie, stodoły i kuźnię, kryty tor jezdziecki zaś oddano straży pożarnej, a wspomniany plac jezdziecki przekształcono w targowy. Arsenal przebudowano na potrzeby landwery. W 1886 r. miasto wykupiło parcelę po wojskowym lazarecie⁸⁴.

NOWE OBIEKTY KULTOWE W XIX W.

Od przeł. XVIII/XIX w. w mieście pojawiła się, początkowo szybko zwiększająca liczebność, gmina żydowska. W latach 30. XIX w. Żydzi stanowili 5,5% ziębiczan, później ich udział w rosnącej populacji miasta był już marginalny. Na przekazanych gminie trzech pustych parcelach przy *Sittigschengasse*, czyli ob. ul. Wąskiej, w latach 1844–1845 wzniesiono synagogę według projektu krajowego mistrza budowlanego Tischlera z Wrocławia. Opuszczony obecnie obiekt powstał w stylu neogotyku angielskiego. Zachowany do dziś cmentarz (w rejonie ul. Łokietka i Piaskowej) powstał na nabytych w 1814 r. przez gminę żydowską gruntach zwanych *Kreuzberg*, położonych na obszarze przedmieścia *Commende*⁸⁵.

W latach 1890–1892 wzniesiono przy ul. Wałowej na terenie przedmieścia *Bürgerbezirk*, wg projektu mistrza murarskiego Ludwiga Wiesnera, ewangelicki dom gminny „Bethania”, mieszczący placówkę diakonis. W 1891 r. przy ob. ul. Klasztornej, na pustej parceli koło rzeźni, wzniesiono kościół Św. Jana. Świątynia, użytkowana przez odłączoną od zjednoczonego ewangelickiego kościoła krajowego gminę „ewangelicko-luterańską”, powstała wg projektu wspomnianego Wiesnera z Ziębic, jako jednonawowa budowla zwieńczona wieżą nakrytą stożkowym hełmem⁸⁶.

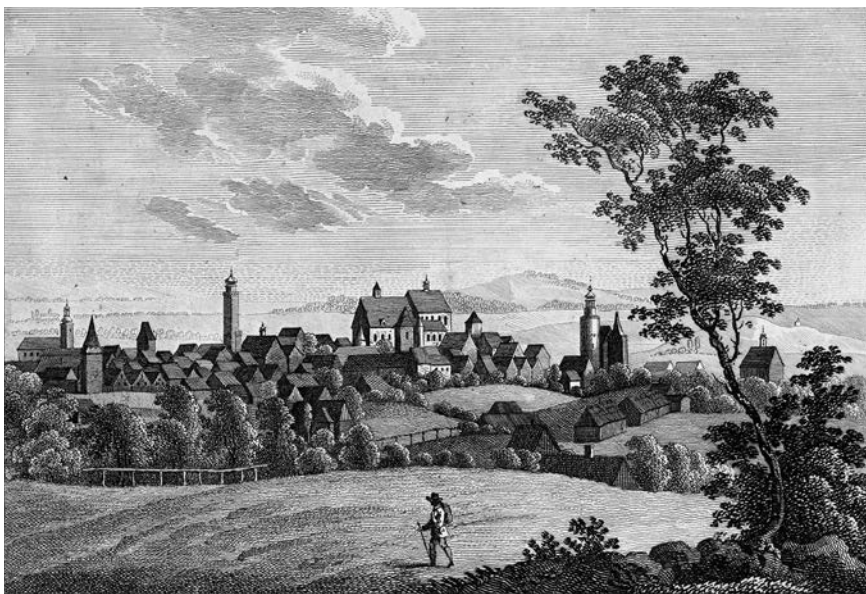
NOWE OBIEKTY URZĘDOWE I UŻYTECZNOŚCI PUBLICZNEJ W XIX I POCZ. XX W.

Aż do lat 40. XIX w. budżet miasta poważnie obciążały długi z okresu wojen napoleońskich. O wynikających z tego faktu ograniczeniach (tak jak o nowych możliwościach, które pojawiły się z racji z wpływów z podatków do kasy miejskiej po włączeniu w 1896 r. przedmieść) należy pamiętać omawiając chronologię i skalę inwestycji komunalnych oraz inicjatyw budowlanych prowadzonych z udziałem miasta i państwa. Niektóre z nich były jednak nie do uniknięcia nawet w najcięższym dla ziębiczan okresie. Wzrost liczby ludności w połączeniu z przemianami kulturowymi musiał przełożyć się na inwestycje w szkolnictwo. W latach 1819–1820 wzniesiono nową szkołę katolicką, ulokowaną przy ówczesnej ul. Nyskiej (ob. ul. Gliwickiej) na czterech pustych parcelach za plebanią, zajętych dotąd przez dwa sady. Do jej budowy wykorzystano kamień i cegły pochodzące z rozbieranych właśnie Bramy Nyskiej i szubienicy, a także trzech piwnic, na które

natrafiono przygotowując fundamenty. W 1849 r. do Ziębic, do zakupionego w tym celu domu przy Rynku (o ówczesnym numerze 44, późniejszy nr 43) przeniesiono ewangelickie seminarium nauczycielskie z Lewina Brzeskiego. Zostało ono następnie przeprowadzone przed Bramę Zamkową, do wzniesionego w latach 1854–1857 gmachu zaprojektowanego przez inż. Rudolfa Wilhelma Gottgetreu z Opola pod kierunkiem radcy budowlanego Schildnera. Zarówno sam obiekt, jak i seminarium, połączone ze szkołą wzorcową, uchodziły w Prusach za modelowe (w 1925 r. zastąpiła je szkoła średnia nowego typu – *Aufbauschule*). Na ich potrzeby wzniesiono w 1905 r. naprzeciwko szkoły halę sportową. W części opuszczonego budynku przy Rynku od 1859 r. urzędowały władze miejskie wyprowadzone z ratusza zajętego przez sąd. W 1862 r. wyprowadzono z nowego budynku szkoły katolickiej przy ówczesnej ul. Nyskiej (odtąd służącego tylko dziewczętom; po II wojnie światowej szkoła podstawowa, ob. zlikwidowana) do wspomnianego domu przy Rynku oraz do starej szkoły koło kościoła elementarną i „wyższą” edukację chłopców. W 1881 r. wzniesiono nową siedzibę szkoły dla chłopców w rejonie dawnej Bramy Nyskiej (po II wojnie światowej mieszcząca, obecnie zamknięte, liceum ogólnokształcące). W 1886 r. powstała prywatna szkoła dla dziewcząt, kilkakrotnie zmieniająca swe siedziby⁸⁷.

W 1849 r. znalazł swą siedzibę w ziębickim ratuszu sąd powiatowy, co z czasem – jak wyżej wspomniano – doprowadziło do eksmisji władz komunalnych, które wróciły do swej pierwotnej siedziby po tym, jak w latach 1878–1879 wzniesiono dla sądu budynek przy ul. Zamkowej, na terenie dawnego zamku. Rozbiórkę starego ratusza, z którego pozostała jedynie wieża, i budowę nowego przeprowadzono w latach 1888–1890. Obiekt w stylu neorenesansu zrealizowano według wybranego w wyniku konkursu, zorganizowanego we współpracy ze Związkiem Architektów w Berlinie, projektu R. Mühlkego i O. Pötscha. W 1884 r. dotychczasowy budynek mieszkalny przy prywatnej gazowni na terenie *Commende* przed Bramą Paczkowską poddany został przebudowie w gmach urzędu powiatowego (*Kreishaus*), wcześniej starosta wynajmował dom przy *Junkernstrasse* 1. Kolejny gmach tegoż urzędu wzniesiono w 1910 r. przy pl. Wolności 1, w nowo wytyczonej „reprezentacyjnej dzielnicy” miasta. Przenoszony wcześniej z miejsca na miejsce urząd pocztowy w 1887 r. został zainstalowany w nowym budynku przy dawnej ul. Wrocławskiej 174/176, późniejszej i obecnej ul. Kolejowej (w 1863 r. założono w Ziębicach stację telegraficzną, a w 1899 r. wprowadzono na terenie miasta telefony)⁸⁸.

Dla zaspokojenia rosnących potrzeb w zakresie usług opiekuńczych, w latach 1791–1793 wzniesiono w obrębie murów na dwóch parcelach przy ob. ul. Bocznej (*Botengasse*) – później jako adres podawano *Lazarettplatz* (ob. pl. Szpitalny) – niewielki, prowadzony przez fundację (i przez pewien czas traktowany jako własność miejska), „Friedrich Wilhelm-Bürgerhospital”.

15. C. F. Stuckart, Panorama miasta od południowego zachodu, 1820

W 1888 r. posługę w „szpitalu” oraz opiekę ambulatoryjną w mieście powierzono siostram boromeuszkom, które zainstalowano w dawnym lazarecie garnizonowym. W 1891 r. zapadła decyzja o zburzeniu starego „szpitala” i sprzedaży jego parceli. Nowy, także powierzony boromeuszkom, został zlokalizowany przy ob. ul. Klasztornej, w miejscu dawnego klasztoru franciszkanów, na działce pogarnizonowej i sąsiednich dwóch pustych oraz trzeciej dokupionej parceli. Obiekt, wg projektu inspektora budowlanego Mühlkego, wzniesiono w latach 1891–1893, dopełniając przekształcenia zaszele w jednym czasie w tej części starego miasta⁸⁹. Przypomnijmy w tym miejscu, że od 1866 r. największą ziebicką placówką leczniczo-opiekuńczą był, kontynuujący tradycje Krzyżowców z Gwiazdą, zakład sióstr elżbietanek, od końca XIX w. działał też szpital powiatowy przy ul. Kościelnej (od 1957 r. dom opieki społecznej).

W latach 1885–1886 ponownie wzniesiono wspomnianą wyżej rzeźnię publiczną, od 1899 r. stanowiącą własność komunalną. Jednak w 1904 r. zapadła decyzja o budowie nowej rzeźni, już poza centrum miasta, na nabytej w tym celu 1,5-hektarowej działce przy drodze do Grodkowa. Jak wyżej zaznaczono, w 1886 r. przebudowano na remizę straży pożarnej dawny kryty tor jeździecki, a obok na placu przed dotychczasową stajnią garnizonową wzniesiono wieżę strażacką. W 1912 r. nadszedł moment budowy publicznego basenu oraz powiatowego placu sportowego, w peryferyjnych okolicach nowej rzeźni⁹⁰.

16. Th. Blätterbauer, Weduta miasta od strony północno-wschodniej, 1887

PARK

Pierwsze prace mające na celu wykreowanie podmiejskich terenów rekreacyjnych władze Ziębic podjęły w 1811 r. poprzez zagospodarowanie fragmentów Lasu Miejskiego (*Stadtwald*) na Kalinowej Górze (*Schlossberg*), gdzie m.in. wprowadzono elementy architektury krajobrazowej (rejon Źródło Cyryla ponownie zagospodarowany w 1891 i 1896 r. przez Kłodzkie Towarzystwo Górskie). W 1819 r. celowo przekształcono krajobraz podmiejski poprzez usunięcie zeń murowanej szubienicy usytuowanej na Wzgórzu Szubienicznym (*Galgenberg*). Do funkcji rekreacyjnych w 1830 r. przystosowano wzgórze Kaplicznik (*Puselberg*, *Pusiliusberg*), gdzie od 1783 r. usytuowana była kaplica pw. św. Notburgi, a w 1816 r. zasadzono pamiątkowy „dąb Blüchera”. Podobnie jak założona w 1870 r. przez Towarzystwo Upiększania promenada, prowadząca z miasta na wzgórze Kaplicznik, inicjatywy te nie wytrzymały próby czasu⁹¹.

W 1886 r. z inicjatywy Towarzystwa Upiększania założono park publiczny (ob. plac rekreacyjny) przy ul. Wałowej na areale jednego z ogrodów funkcjonujących na obszarze pofortecznym, połączonym odtąd z wnętrzem miasta poprzez poddany regulacji plac dawnego lazaretu garnizonowego (ob. pl. Szpitalny). Na potrzeby założenia wyburzono odcinek murów miejskich i zaadaptowano dwie wieże. Od 1887 r. Towarzystwo przystąpiło do zadrzewiania zdewastowanego na skutek wydobywania gliny Wzgórza

17. Widok centrum miasta z ratuszem i kościołem pw. św. Jerzego od północnego zachodu, fotografia lotnicza, 1928

18. Rynek, ratusz, widok od zachodu, w głębi kościół Św. Jerzego, fotografia lata 30. XX w.

Szubienicznego (w 1888 r. nazwanego *Hellwigshöhe*, ob. Góra Parkowa). Oba tereny rekreacyjne w 1887 r. połączono promenadą. W latach 1892, 1894 i 1897 tereny zalesiane powiększono do 9,4 ha poprzez wykup lub darowizny (m.in. głównego sponsora, wywodzącej się z Ziębic żydowskiej rodziny Schottländerów, czyli śląskich potentatów finansowych) sąsiednich działek przedmiejskich *Bürgerbezirk*. W 1895 r. przystąpiono do urządzania u stóp Wzgórza założenia parkowego według projektu Wiktora Göbela z Lichterfelde. W 1898 r., po przekazaniu Towarzystwu przez fabrykę rur ceramicznych własności dawnego Wzgórza Szubienicznego, przystąpiono do realizacji dużego założenia parku miejskiego według projektu Alfreda Menzla z Wrocławia. Wprowadzono zmienny w zależności od wysokości obsadzenia drzewostan, zbudowano sztuczny staw, później wzbogacony o fontannę. W 1900 r. teren parku znów powiększono o jego najwyżej położoną część o walorach widokowych. W związku z budową wodociągów miejskich, w parku zlokalizowano wieżę ciśnień w formie „zamku wodnego”, ukończonego w 1905 r. wg projektu Felixa Henry’ego z Wrocławia. Ulokowaną tam fontannę oraz wzgórze, pod którym wzniesiono „zamek”, dedykowano honorowemu obywatelowi miasta Juliusowi Schottländerowi. W 1906 r. zbudowano płynący z fontanny sztuczny strumień górski. W 1904 r. Alfred Menzel przygotował również plan zabudowy willowej na terenach należących do Brunona Schottländera, połączony z projektem alei wokół urzędu powiatowego⁹². Kilka lat później, w 1912 r. mowa jest o budowie według projektu Menzla kolonii willowej, choć dyskusję o tym projekcie rozpoczęto już w 1910 r.⁹³ Natomiast w latach 1911–1913 na szczycie Góry Parkowej powstało według projektu architekta Wiesnera schronisko „Carl-Hartmann-Baude” (ob. pensjonat „Słoneczny Punkt”), wzniesione w stylu wczesnego modernizmu. Wystrojem jego wnętrza zajęł się znany ziębicki artysta Josef Langer⁹⁴. Najpoważniejszą późniejszą ingerencją w tak ukształtowany krajobraz parku było ulokowanie w nim w 1970 r. ceramicznego pomnika Orła Białego, projektu Tadeusza Tellera.

PRZEKSZTAŁCENIA CHARAKTERU ZABUDOWY MIASTA W 1. POŁ. XX W.

Początek XX w. to m.in. czas kształtowania się w Ziębicach niewielkich enklaw zabudowy willowej z wolno stojącymi budynkami usytuowanymi w ogrodach. Najważniejsza z nich pojawiła się na południowy wschód od centrum, po zewnętrznej stronie ul. Wałowej. U podnóża Góry Parkowej wytyczono siatkę kilku ulic, których rysunek komentowały wojewódzkie władze nadzoru architektonicznego⁹⁵. Najpierw zabudowano obecne ul. Mickiewicza, Parkową i łączący je pl. Wolności. W okresie międzywojennym zabudowa „wspinała” się ul. Górną. Po II wojnie światowej siatka ulic wzbogacona została o ul. Słoneczną, Środkową i Okrężną. Inny ciąg kilku budowli o charakterze willowym ukształtowany został po wewnętrznej stronie ul. Wałowej (nr 43–49) na północny zachód od Rynku⁹⁶.

Większą dynamikę inwestycji, szczególnie w zakresie budowni publicznych, zanotować należy w końcu lat 20. XX w. W 1928 r. kończono budowę katolickiej szkoły dla dziewcząt, odbudowywano starą szkołę katolicką przy kościele Św. Jerzego, remontowano szpital powiatowy, wznoszono seminarium nauczycielskie „Praeparandum”, rozbudowywano fabrykę konserw Seidla i wznoszono kino⁹⁷. Już w 1925 r. przewidywano objęcie obszarem administracyjnym miasta miejscowości *Reindörfel* (obecnie rejon ul. Paczkowskiej i Otmuchowskiej). Dla tego obszaru w 1928 r. przygotowano, a w marcu 1929 wystawiono strefowy plan zabudowy *Bauzonienplan*⁹⁸. Następne plany strefowe miasta przygotowane zostały w 1937 i 1940 r.⁹⁹ O licznych ziębickich inwestycjach świadczy też korespondencja władz miasta z Konserwatorem Zabytków Güntherem Grundmannem¹⁰⁰. W 1937 r. nastąpiła rozbudowa wieży Bramy Paczkowskiej na potrzeby schroniska młodzieżowego. Z lat 1936–1937 pochodzi korespondencja z Konserwatorem Zabytków prowincji na temat hotelu „Rautenkranz” (Rynek 31), dawniej własności zakonu henrykowskiego, w którym architekt Goetsch projektował kino¹⁰¹. Korespondencja z 1938 r. dotyczy też XVII-wiecznej kaplicy na cmentarzu. Grundmann zgodził się na jej rozbiorę. Z kolei 2 V 1938 r.

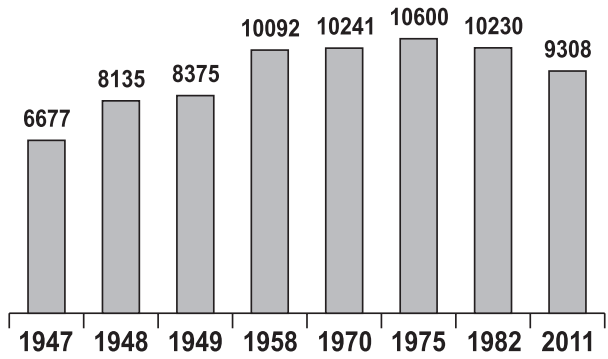

19. Fabryka konserw C. Seidel u. Co., fotografia, lata 30. XX w.

nadinspektor miasta pisze do Grundmanna o powstawaniu ziębickiego muzeum i rozbiorce pod kasę oszczędnościową budynku Rynek 53 – według niego najstarszego na Rynku (dawne jatki mięsne i chlebowe). 13 V 1938 r. ten sam urzędnik ziębicki pisze o uwidocznionych w trakcie rozbioru budynku pod miejską kasę oszczędności, projektu architekta Heinricha Rumpfa, najstarszych w Ziębicach XIII–XIV-wiecznych murach. W 1940 r. prowadzono remont nawierzchni Rynku, wykonano tu szersze chodniki, urządzono kwietniki i nasadzono akacje kulowe¹⁰².

DEMOGRAFICZNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU PO 1945 R.

Nie licząc powojennych rabunków, Ziębice nie doznały zniszczeń w trakcie II wojny światowej, a zdecydowana większość ich dotychczasowych mieszkańców powróciła do miasta do lata 1945 r.¹⁰³ Notowany od tego samego momentu szybki napływ osadników polskich, po przymusowym wysiedleniu wszystkich niemieckich mieszkańców w latach 1946–1947, przybrał charakter masowej migracji. Pomimo niestabilności osadnictwa w pierwszym, powojennym okresie, sama skala przepływającego przez miasto potoku osadników wystarczyła, aby w ciągu zaledwie trzech lat osiągnąć poziom liczby ludności odpowiadający przedwojnemu (przy czym 15% mieszkańców stanowili Żydzi, później już tylko śladowo tu obecni). W ciągu kolejnych dziesięciu lat liczba mieszkańców wzrosła o ¼, przekraczając próg 10 tysięcy (zob. wykres 2). Takie gwałtowne zagęszczenie zaludnienia w stosunku do przejętej bazy mieszkaniowej, w połączeniu z jej nieuchronną dekapitalizacją, wymusiło kolejne przekształcenia zabudowy, zapoczątkowując nowy etap rozwoju przestrzennego miasta. Z drugiej jednak strony stabilizacja liczby ludności w kolejnych dziesięcioleciach (osiągnięcie jej najwyższego poziomu w 1975 r. było następstwem przyłączenia w 1973 r. Nieszkowa), przy jednoczesnym odwróceniu kierunków migracji, powodowała, że zakomunikowane przemiany dokonywały się powoli i na stosunkowo niewielką skalę. Wobec notowanego od końca XX w. zdecydowanego już ubytku ludności, siłą napędową dalszego rozwoju stały się ogólne uwarunkowania cywilizacyjne, dokonujące się na przekór przekształceniom miejscowego przemysłu.

Wykres 2. Liczba ludności w Ziębicach w latach 1947–2011. Oprac. M. Goliński

ROZWÓJ MIASTA PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ – ZARYS OGÓLNY

Wraz z reformą administracyjną w 1932 r. powiat ziębicki zlikwidowano, włączając go do ząbkowickiego. Ten stan rzeczy ostatecznie utrzymany został po przyłączeniu Dolnego Śląska do państwa polskiego, utwierdzając tylko proces marginalizacji znaczenia Ziębic w skali ponadlokalnej. W najmniejszej jednak skali rola miasta została potwierdzona wraz z reformą administracyjną w 1973 r., gdy stało się ono centrum, później powiększonej, gminy¹⁰⁴.

Według stanu z 2010 r. gmina obejmuje oprócz miasta 29 sołectw, a same Ziębice (15,07 km²), choć zajmują 6,77% powierzchni, zaludnia 51,5% jej mieszkańców. Ów stan równowagi z rolniczym zapleczem korespondował z długo utrzymującym się zjawiskiem wyraźnej obecności w mieście upraw i hodowli. W 1949 r. w Ziębicach odnotowano 95 gospodarstw

rolnych, w 1958 r. – 88 gospodarstw indywidualnych, spółdzielnię i PGR, w 1964 r. – 106 gospodarstw, a w 1970 r. – 221 gospodarstw rolnych, 330 sztuk bydła, 305 sztuk trzody chlewnej i 75 koni. O przejęciu przez pierwsze pokolenia części nowych mieszkańców miasta stylu życia ich poprzedników najlepiej świadczy fakt, że dopiero w 1988 r. definitywnie zakazano hodowli na posesjach przy Rynku, a w centrum w obrębie ul. Wałowej została ona dozwolona tylko za indywidualnymi zezwoleniami¹⁰⁵. Konsekwencją zachodzących w tym zakresie przemian, włącznie z powyższym zakazem, były oczywiście zmiany w sposobie zagospodarowania zapleczy domów mieszkalnych.

Przez pierwsze powojenne 15-lecie wysiłek inwestycyjny ograniczał się do utrzymania istniejącej zabudowy oraz reanimowania przemysłu. Przy tym obok zakładów ceramicznych, cukrowni i kombinatu przetwórstwa owocowo-warzywnego, do grona najpoważniejszych pracodawców dołączyła Spółdzielnia Pracy Krawieckiej im. Marchlewskiego. Stan miasta po przejęciu przez władze polskie doskonale ilustruje pewien dokument z 1948 r.: „Miasto położone w powiecie ząbkowickim na wys. 208 m n.p.m. nad rzeką Oława. Stacja kolejowa na miejscu. Zakłady przemysłowe czynne: cukrownia, zakłady ceramiczne, wytwórnia konserw, dwie fabryki szczotek, fabryka mydła i świec. Zakłady nieczynne: dwie cegielnie zdewastowane. Osiedle skupione w 1939 roku liczyło 8.920 mieszk., obecnie wg stanu na 15.01.1947 6583, w tym Niemców 226. Miasto niezniszczone, a więc niedoludnione w porównaniu ze stanem przedwojennym”¹⁰⁶.

Czytelniejsze zmiany w krajobrazie miejskim pojawiły się w 1. poł. lat 60. XX w. w postaci czterech komunalnych bloków mieszkalnych w centrum, a następnie szkoły „tysiąclatki” wzniesionej w latach 1965–1966 przy ul. Spacerowej¹⁰⁷. Obok wzniesienia wspomnianych bloków, jako „plomb” wypełniających luki w ciągach starszej zabudowy, choć niekonsekwentnie nawiązujących do dotychczasowych linii pierzei (przecistawne przykłady spotykamy przy ul. Grunwaldzkiej), czy wciąż kontynuowanych silnych przebudów obiektów znajdujących się przy bocznych ulicach i w strefie „zatyłnej”, odnotować należy ponowne uruchomienie procesu pojawiania się pustek i ugorów zwłaszcza na obrzeżach terenu staromiejskiego. Poważna zmiana funkcji dotknęła ratusz, który obok miejsko-gminnego komitetu PZPR (do 1990 r.) od 1972 r. mieści Muzeum Sprzętu Gospodarstwa Domowego, kiedy Urząd Miejski znalazł siedzibę w dotychczasowym budynku muzeum przed Bramą Paczkowską (ul. Przemysłowa 10, dawna *Patschkauerstr.* 34)¹⁰⁸.

Poważniejsze przekształcenia, a raczej uzupełnienia układu zabudowy zewnętrznych rejonów miasta (w 1970 r. liczącego 789 budynków) następują począwszy od lat 70. XX w. W latach 1971–1981 powstało jedyne żiębickie osiedle spółdzielcze im. Kopernika, czyli kilka typowych bloków przy ul. Wałowej. Lata 70. i 80. to również rozpoczęcie na większą skalę budowy osiedli domków jednorodzinnych¹⁰⁹. Początek XXI w. to z kolei, obok kontynuacji procesu rozprzestrzeniania się stref niskiej zabudowy mieszkalnej, wkroczenie w krajobraz miejski hał aż kilku supermarketów.

Radosław Gliński

ZABUDOWA MIESZCZAŃSKA W OKRESIE ŚREDNIOWIECZA I WCZESNEJ NOWOŻYTNOŚCI

Zagadnienie domu mieszczańskiego w Ziębicach nie stało się do tej pory przedmiotem jakiegokolwiek opracowania monograficznego, a w nielicznych publikacjach mówiących o historii miasta temat ten pojawiał się tylko na marginesie¹¹⁰. Jedyne opracowania, w których, głównie opisowo, zadokumentowano do dziś zachowane kamienice, to pojedyncze karty inwentaryzatorskie oraz niepublikowane studium historyczno-urbanistyczne¹¹¹. Odwołując się do wyników badań przeprowadzonych w innych miastach możemy założyć, że najstarsza XIII-wieczna zabudowa Ziębic składała się z wolno stojących niewielkich domostw wzniesionych w konstrukcji szachulcowej. Informacji o średniowiecznej zabudowie dostarczają nam również zachowane piwnice istniejących dziś kamienic, wzniesione z lokalnego kamiennego surowca, sklepione ostrołukowo. Usytuowane są one głównie we frontowych częściach parceli, mają rzut prostokąta, najczęściej ustawionego krótszym bokiem do pierzei rynkowej (wyjątkiem jest budynek Rynek 7). Jedyne badania archeologiczno-architektonicznymi przeprowadzonymi w obrębie działki mieszczańskiej w Ziębicach były zrealizowane ostatnio sondáže w domu przyrynkowym nr 40 w Ziębicach, gdzie w najniższych warstwach kulturowych znaleziono fragmenty ceramiki, z których najwcześniejsze można datować na XIV i XV w.¹¹² Wiemy, że podobne konstrukcje w Świdnicy datuje się na okres od połowy XIII w. do ok. 1530 r.¹¹³, a ostrołukowo sklepiona piwnica w Jaworze pod adresem Legnicka 17 identyfikowana może być z domem, w którym w XIV w. miała zamieszkiwać księżna Agnieszka¹¹⁴.

Do żiębickich piwnic prowadzą zwykle długie, sklepione kolebą rampy-pochylnie, niekiedy zaopatrzone wtórnie w schody, z jednym bądź kilkoma załamaniami i wejściami usytuowanymi najczęściej tuż za tylną ścianą, co wskazuje, że wejścia znajdowały się na zapleczu domostwa, przypuszczalnie nierozbudowanego w głąb.

Jeśli przyjąć, że wczesne szachulcowe konstrukcje nadziemne, podobnie jak w Świdnicy, powtarzały obrys piwnic, można podejrzewać, że domy miały głównie układ szczytowy i przynajmniej od czasu wzniesienia piwnic nie nastąpiła zmiana linii pierzei związana z ewentualną likwidacją podcieni. Należy zresztą zauważyć, że nie mamy również innych wskazówek jednoznacznie przemawiających za tym, że w Ziębicach kiedykolwiek istniały podcienia. Późniejsza zabudowa murowana powstawała już raczej bez powiązania z podziemnymi pomieszczeniami.

Pomiary średniowiecznych piwnic umożliwiają nam również ustalenie pierwotnej parcelacji. Wśród współczesnych działek przyrynkowych dominują te o szerokości zbliżonej do 9 i 10 m. Po nałożeniu siatki parcelacyjnej, o w ten sposób zrekonstruowanym pojedynczym module szerokości 30 stóp (stopa równa 31,3 cm), na współczesny plan katastralny należy stwierdzić, że hipotetyczne granice wyznaczone przez nałożoną siatkę najczęściej pokrywają się ze współczesnymi podziałami bloków zabudowy, a ponadto w ich obrębie mieszczą się zachowane średniowieczne piwnice. Określić też można prawdopodobną wielkość poszczególnych bloków zabudowy. Bloki: północny, południowy i południowo-wschodni miałyby szerokość 240 stóp (8 parceli), dwa bloki zachodnie po 210 (7 parceli) i północno-wschodni – 180 stóp (6 parceli). Wszystkie bloki przyrynkowe miałyby głębokość 140 stóp.

Nie znamy żadnych fragmentów nadziemnych kondygnacji kamienic powstałych jeszcze w średniowieczu, choć nie można wykluczyć ich istnienia pod tynkami obecnych budynków oraz tego, że niektóre przyziemia powtarzają układ wcześniejszy. Natomiast najstarsze znane zachowane rzuty oraz wystrój parterów przyrynkowych domów pochodzą z okresu renesansu. W tym czasie najpewniej powstały układy przyziemi części domów (np. Rynek 10, 11, 22). Kamienica Rynek 12 ma renesansowy układ pierwszej kondygnacji, sień sklepiona jest tu kolebą z lunetami o szwach ozdobionych listwami (zachowały się również wsporniki sklepienia), obok znajduje się pomieszczenie zamknięte sklepieniem o analogicznej konstrukcji. W środkowym trakcie umieszczono schody prowadzące na podest otwierający się na sień, poniżej zaś pod arkadą wspieraną przez piaskowcowy ośmioboczny filar przebiega sklepiony kolebą z lunetami wąski przechód prowadzący na podwórze. W kamienicy przyrynkowej nr 22 znajduje się sklepiona sień z kolebą o szwach podkreślonych listwami, pośrodku sklepienia w obramieniu z tynkowanych listew umieszczono godło piekarzy – precel oraz inicjały „H.K.” wykonane w 1650 r. W 1989 r. ustalono istnienie w domu Rynek nr 29 prawdopodobnie jeszcze renesansowej wieżby dachowej na wysokości drugiej kondygnacji¹¹⁵.

Kamienica, której historię znamy nieco lepiej, nosi adres Rynek 31. Powstała w okresie renesansu, o czym świadczyły niezachowane do dzisiaj sklepienia na parterze. Dom ten w zamian za przekazanie miastu sąsiedniej nieruchomości nr 29 trafił w ręce klasztoru henrykowskiego, stając się miejskim dworem opatów¹¹⁶. Z roku 1702 pochodzi prowadzący do kamienicy barokowy portal ozdobiony herbem klasztoru z inskrypcją „MORS”, będący świadectwem generalnej przebudowy kamienicy do stanu, jaki widzimy na widoku autorstwa F.B. Wernera: jest to okazała czteroosiowa budowla, powstała najpewniej z połączenia dwóch kamienic, o czym świadczy nie tylko nadzwyczajna szerokość obiektu, ale również podwójne szczyty zasłaniające dwa równoległe dwuspadowe dachy. Był to bez wątpienia największy i najbardziej reprezentacyjny obiekt mieszkalny przy żiębickim rynku. Zauważyć należy również, że kamienica w tej samej pierzei, będąca zapewne wcześniejszą miejską siedzibą klasztoru, powstała również ze złączenia dwóch wąskich domów. To samo źródło ikonograficzne ukazuje nam miasto z zabudową mieszkalną o profilowanych barokowych lub renesansowych szczytach, najczęściej dwukondygnacyjną z jedno- lub kilkukondygnacyjnym strychem. Niekiedy zamknięcie ścian szczytowych ukazane jest jako wykonane w konstrukcji szachulcowej. Taki typ domu potwierdzają do dzisiaj zachowane tylko dwie kamienice: Rynek 7 oraz 42, choć z rysunków zamieszczonych w kronice F. Hartmanna możemy zobaczyć większą ich liczbę, np. w miejscu dzisiejszych Rynek 1, 8, 9¹¹⁷.

Poza dawnym domem opatów przy rynku żiębickim zachował się tylko jeden portal wmurowany obecnie w ścianę parawanową zasłaniającą parcele, w miejscu dwóch zburzonych kamienic. Na zdjęciach sprzed 1945 r. widać, że znajduje się on w północnej osi przyziemia kamienicy pod numerem 34. Na kamiennych, ustawionych skośnie, pilastrach z sediliami oparty jest łuk z płaskorzeźbionym zwornikiem. Wyżej umieszczono inskrypcję: „MORS OMNIA AQUAT MDCXVI CHRISTOF GEPHART”. Na zdjęciu zamieszczonym w niepublikowanym studium historyczno-urbanistycznym Ziębic widać jeszcze na gzymsie niewielki naczółek w formie aediculi z dekoracją figuralną przedstawiającą geniusza śmierci z klepsydrą i trupią czaszką, ujęty po bokach wolutami¹¹⁸.

Obraz dzisiejszych pierzei rynkowych tworzy jednak zabudowa powstała głównie po połowie XIX w.

¹ *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 2–6, hrsg. v. W. Irgang, Köln–Wien 1977–1998 (dalej: SUB), tu: Bd. 4, nr 67; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 15 (1966), H. 3, s. 473.

² Por. W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen...*, 1966, s. 474.

³ M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, C 125, 511, s. 86, 147.

⁴ SUB 2, nr 422.

⁵ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 454. Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 6, Warszawa 1885, s. 797, gdzie „Ziembice, a może Zubice”.

⁶ Zob. P. Klemenz, *Die Ortsnamen des Kreises Münsterberg (Schlesien)*, Münsterberg 1927, s. 15–17.

⁷ SUB 6, nr 24, 117, 257. Na trzeciej pieczęci miejskiej, znanej od 1292 r., przedstawiono orła (SUB 6, nr 67). Zob. *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, hrsg. v. H. Saurma Rfrh v.u.z.d. Jeltsch, Berlin 1870, s. 201–204 i Taf. VII.78–82; *Urkundenbuch der Stadt Münsterberg in Schlesien*, bearb. v. P. Bretschneider, Tl. 2: *1317 bis 1337*, Münsterberg 1928, fot. 6, 7.

⁸ Por. znamieny podpis „Das Münster auf dem Berge” pod fotografią kościoła otwierającą książkę F. Hartmanna (*Geschichte der Stadt Münsterberg in Schlesien von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*, Münsterberg 1907) oraz tytuł rozdziału dodanego tamże przez osoby zaangażowane w renowację świątyni „Erneuerung des St. Georgsmünsters”. Zob. też P. Klemenz, *Die Ortsnamen...*, s. 16–17.

⁹ SUB 3, nr 57, 88, 97; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen...*, 1966, s. 473.

¹⁰ SUB 3, nr 124, 125.

¹¹ W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, Marburg 1968, s. 85; *idem*, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 32 (1974), s. 5, 10.

¹² Por. M. Młynarska-Kaletynowa, *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/ XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28 (1980), nr 3, s. 358, mapa 3, zaliczając Ziębice do lokacji miejskich z około poł. XIII w.

¹³ SUB 5, nr 469.

¹⁴ SUB 4, nr 67; SUB 3, nr 587.

¹⁵ SUB 4, nr 62.

¹⁶ SUB 4, nr 59, 217; *Księga Henrykowska*, wyd. R. Grodecki, Poznań–Wrocław 1949, liber II. 1, 131.

¹⁷ SUB 4, nr 348; *Regesten zur schlesischen Geschichte, (Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 7, 16, 18, 22, 29, 30), Breslau 1868–1930 (dalej: SR), nr 4169; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XXI.

¹⁸ SUB 4, nr 280, 420; SUB 5, nr 26; SUB 6, nr 417.

¹⁹ SR 2956, 3715. Por. G. Wąs, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000, s. 19, 24, 80.

²⁰ SR 4705.

²¹ SUB 5, nr 176; *Księga Henrykowska*, liber II. 7, 192–194; SR 3222.

²² SUB 6, nr 444; SR 2641.

²³ *Księga Henrykowska*, liber II. 5, 172.

²⁴ M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie...*, C. 212, s. 103–105.

²⁵ SUB 6, nr 24.

²⁶ SUB 6, nr 24, 67, 117, 257 (dokument wydany przez wójtów i „wszystkich rajców, ławników i pozostałych obywateli”).

²⁷ SUB 6, nr 299, 437.

²⁸ SR 2641, 3735.

²⁹ SUB 6, nr 117, 123. O ponownym sporze w 1372 r. zob. F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 40.

³⁰ SUB 6, nr 24, 67.

³¹ SR 4695.

³² SR 5492; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XXXIV.

³³ SR 2975, 3137, 3740; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XVI; *ibidem*, Tl. 3: *Anfang 1338 bis 23. April 1358*, Münsterberg 1932, nr XI d; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 23.

³⁴ SUB 6, nr 358. Por. J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 104.

³⁵ SR 4385; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XXIII.

³⁶ SR 5722; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XXXV; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 30.

³⁷ Zob. F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 45.

³⁸ SR 5468; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XXXIII; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 26.

³⁹ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 41–42.

⁴⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: APWr), Rep. 84 nr 119 (147); F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 46.

⁴¹ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 131–132, 136–137, 213, 228.

⁴² K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten*, Bd. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein (Münsterberg)*, Breslau 1944, s. 29–31.

⁴³ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych...*, s. 68, 69, 104; R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 595–601.

⁴⁴ Por. M. Zlat, *Ziębice*, Wrocław 1967, s. 9–11.

⁴⁵ „Münsterberger Zeitung. Haupt-Anzeige und Unterhaltungsblatt für Stadt und Kreis Münsterberg verbunden mit Münsterberger Strassen Anzeiger”, 27 Juli 1886.

⁴⁶ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Lankreise des Reg. Bezirks Breslau*, Bd. 2, Breslau 1889, s. 99–100; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 146–147, 198–202; M. Zlat, *Ziębice*, s. 51–53.

⁴⁷ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 202–204, 347.

⁴⁸ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 4, Brieg 1785, s. 43.

⁴⁹ APWr, Inwentarz Ikonograficzny 1131.

⁵⁰ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, s. 93–99; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 49–60, 162, 252–254, 305, 376–378, 411–414, 569–572; J. Zieliński, *Kościół farny w Ziębicach i jego architektura z XIII w.*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. 2, 1963, s. 5 i n.; M. Zlat, *Ziębice*, s. 53–114; H. Gerlic, *Fundacje na rzecz ziebickiego kościoła farnego w średniowieczu*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego. Dzieje i kultura dawnej stolicy książęcej*, pod red. B. Czechowicza, Wrocław 2010, s. 133–159.

⁵¹ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 70–72, 133–134, 261–266, 290, 383.

⁵² F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 154–155, 255–261, 309–314, 402–404; H. Hammetter, *Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum des Klosters der Elisabethinerinnen zu Münsterberg. 1866 bis 1916*, Münsterberg 1916, s. 10–14, 23–52; M. Zlat, *Ziębice*, s. 117–123; R. Heß, *Komandoria Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą w Ziębicach w średniowieczu*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 171–180; A. Wojtyła, *Barokowy kościół Świętych Piotra i Pawła w Ziębicach na tle świątyni Zakonu Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 181–193.

⁵³ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 166, 215–219, 366, 396.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 159, 207–208, 236–241; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, s. 37–38; M. Zlat, *Ziębice*, s. 123–125.

⁵⁵ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 107, 156–157, 206, 208–213, 290, 328–337, 378; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, s. 37–39; M. Zlat, *Ziębice*, s. 125–128.

⁵⁶ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, s. 100; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 205–207, 215; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, s. 31–35; M. Zlat, *Ziębice...*, s. 34–39.

⁵⁷ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 207; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, s. 35–36.

⁵⁸ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 85, 205.

⁵⁹ W. Pflitzner, *Versuch einer Geschichte des vormaligen Fürstlichen Cisterzienser-Stiftes Heinrichau bei Münsterberg in Schlesien*, Breslau 1846, s. 198; H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, s. 101; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 214–215.

⁶⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 205; M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, [w:] F. Hartmann, *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, tłum. M. Czapliński, Wrocław 1992, s. 279.

⁶¹ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, s. 100; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 162; „Wir Schlesier”, Jhg. 16, 1935/36, s. 161–162; M. Zlat, *Ziębice*, s. 115–117.

⁶² F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 177–178.

⁶³ *Ibidem*, s. 232, 279.

⁶⁴ *Rzemiosło w miastach śląskich w roku 1762/1763*, wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1989, s. 18–19; F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, s. 46–47.

⁶⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, s. 43, 45; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 178, 280, 342.

⁶⁶ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 383.

⁶⁷ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, s. 874–875.

⁶⁸ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 401.

⁶⁹ F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, s. 56, 76; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, s. 68, 81, 459.

⁷⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 408.

⁷¹ M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 231, 314.

⁷² F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, s. 79; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, s. 541; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 392.

⁷³ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, s. 875.

⁷⁴ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 382–383, 406–408, 417–418, 429–431.

⁷⁵ M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 276, 231.

⁷⁶ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 392, 420–421.

⁷⁷ „Münsterberger Zeitung”, 11 Febr. 1886; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 437–438.

⁷⁸ „Münsterberger Zeitung”, 24 Juni 1886.

⁷⁹ „Münsterberger Zeitung”, 17 Febr., 22 Apr., 22 Juli 1886, 10 März 1887; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 427.

⁸⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 555.

⁸¹ M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 230.

⁸² F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 405–406.

⁸³ M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 253.

⁸⁴ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 421–422, 429.

⁸⁵ Nabycie gruntu od osoby niemającej doń prawa wymusiło powtórzenie zakupu w 1829 r. F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 389–391.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 461–465.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 374–375, 394, 400–401, 414–415, 427–429, 505–506, 508, 515–520, 528.

⁸⁸ „Münsterberger Zeitung”, 22 Juli 1886, 2 April, 7 Juli, 28 Juli 1887; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 401, 410, 422, 431–435, 443–457.

⁸⁹ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 285–288, 442, 466–471.

⁹⁰ „Münsterberger Zeitung”, 22 Febr. 1886; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 419, 423–427; M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 239.

⁹¹ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 360–361, 369; D. Wojtucki, *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku*, [b.m.w.] 2009, s. 511–512; M. Dziedzic, *Organizacje turystyczne w Ziębicach do 1945 roku*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 303.

⁹² F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 556.

⁹³ APWr, Rejencja Wrocławska 13021: Bausachen der Stadt Münsterberg, od 1883, k. 113.

⁹⁴ „Münsterberger Zeitung”, 30 März, 10 Juli, 30 Sept. 1886; F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 384, 529–564; „Schlesien”, Jhg. 6, 1913, s. 625–626; M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 238; M. Dziedzic, *Organizacje turystyczne...*, s. 309–313.

⁹⁵ Zob. Bausachen..., k. 110.

⁹⁶ *Ibidem*, k. 116–118.

⁹⁷ APWr, Rejencja Wrocławska 13022: Akten betreffend Bausachen in der Stadt Münsterberg, k. 19.

⁹⁸ *Ibidem*, k. 33.

⁹⁹ APWr, Kart. Rej. Wr. IV/ 325, 327.

¹⁰⁰ APWr, Akta Konserwatora Prowincji Śląskiej, teczka 560.

¹⁰¹ *Ibidem*, teczka 563.

¹⁰² *Ibidem*, teczka 557.

¹⁰³ Por. APWr, Urząd Wojewódzki, Wrocław XVIII/ 47: Rola i znaczenie małych miast i miasteczek na Dolnym Śląsku, 1948, s. 51; *Początki Polski Ludowej w mieście Ziębicach i jego okolicy*, opr. A. Konieczny, (*Materiały historyczne do dziejów miasta Ziębic i regionu*, Nr 5) Wrocław 1976, s. 8–10, 15–18.

¹⁰⁴ *Podziały administracyjne w Polsce Ludowej 1945–1975 ze szczególnym uwzględnieniem regionu ziebicko-ząbkowickiego*, zebrał M. Ptak, (*Materiały historyczne...*, Nr 7) Wrocław 1976, s. 19, 21.

¹⁰⁵ M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 317.

¹⁰⁶ Opracowanie pt. „Rola i znaczenie małych miast i miasteczek na Dolnym Śląsku (opracowanie) 1948”, APWr, Urząd Wojewódzki, Wrocław XVIII/ 47, s. 51 Ziębice.

¹⁰⁷ M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 310–311.

¹⁰⁸ G. Dziedzic, *Życie kulturalne Ziębic w latach 1871–1945*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 239–244.

¹⁰⁹ M. Czapliński, *Ziębice w XX w...*, s. 311–317.

¹¹⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*; M. Zlat, *Ziębice...*

¹¹¹ Zob. M. Rochowicz, A. Wodzińska, *Ziębice. Studium hist.-urbanistyczne miasta*, Wrocław 1989, t. 1–8 (maszynopis w archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu).

¹¹² Badania archeologiczno-architektoniczne w piwnicy kamienicy Rynek 40 w Ziębicach prowadzone w 2013 r. przez R. Glińskiego. Za pomoc w datowaniu ceramiki dziękuję A. Pankiewicz i K. Bykowskiemu.

¹¹³ M. Chorowska, *Od szachulców do kamienic. Etapy kształtowania się średniowiecznej zabudowy mieszkalnej w Świdnicy na przykładzie zachodniej pierzei rynku*, [w:] *Non solum villae. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Stanisławowi Medekszy*, pod red. J. Kościuka, Wrocław 2010, s. 351.

¹¹⁴ W. Wilczyńska-Koper, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Jawora woj. Legnica*, Wrocław 1980, s. 221 (maszynopis w archiwum Oddziału Terenowego NID we Wrocławiu, sygn. PDNH 164).

¹¹⁵ M. Rochowicz, A. Wodzińska, *Ziębice. Studium...*, t. 2, s. 116 (maszynopis w archiwum Oddziału Terenowego NID we Wrocławiu, sygn. PDNH 267).

¹¹⁶ F. Hartmann, *Geschichte...*, s. 214–215.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 171, 301.

¹¹⁸ M. Rochowicz, A. Wodzińska, *Ziębice. Studium...*, t. 6, fot. 202 (maszynopis w archiwum Oddziału Terenowego NID we Wrocławiu, sygn. PDNH 271).

SPATIAL DEVELOPMENT OF ZIĘBICE. A HISTORICAL OUTLINE

Rafał Eysymontt, Mateusz Goliński

SPATIAL DEVELOPMENT OF ZIĘBICE. A HISTORICAL OUTLINE

LOCATION AND BEGINNINGS OF ZIĘBICE

Ziębice is located at the southern end of Henrykowska Basin, by the mouth of the upper part of the Oława river. The city center is situated 210–222 meters above sea level. From the northeast side the city is surrounded by Strzelińskie Hills, and from the south by Ziębicka Plateau, both being parts of microregions of a bigger physical and geographical unit called Niemczańsko-Strzelińskie Hills, which in turn are one of mesoregions of Sudeten Foreland foothills.

Upland but easily accessible territories of what is nowadays called Niemczańsko-Strzelińskie Hills, were undoubtedly a favorable area for economic activity of people in the middle ages. This view is supported by many archaeological traces of settlement, including a settlement dated for earlier than the pre-state period. According to the Book of Henryków, a novelized register of possessions of a Cistercian abbey situated in the nearby village of Henryków, as early as at the beginning of the 13th century a broadly defined neighborhood of Ziębice was designated as borderlands of the duchy of Wrocław. The duchy was characterized by a dispersed and unstable network of settlements. The aforementioned organization of the area was an outcome of the destructive Polish-Czech wars from 11th and 12th century. The existence of an anti-Polish Czech settlement in Kamieniec Ząbkowicki could not be a coincidence at that time. The main process of changes leading to stabilization, concentration and spatial modification of the settlement took place during 12th century. It was accompanied by intensive German colonization, and establishing of new or moving old Polish villages according to Magdeburg Laws. It happened mainly due to initiatives undertook in monasteries in Henryków and Kamieniec, and their economic rivalry with local chivalry.

Taking into account the fact of relative remoteness of old castellan centers and new urban centers, it seems possible that no later than in the first half of 13th century the area of Ziębice must have become a local exchange center, together with intensification of settlement process and progress of commodity economy. Irrespective of its date of establishment, such a market settlement functioning according to Magdeburg Laws could become a foundation for a city with German law. However, such a city could also be built in a place without any previous settlement traces. Source evidences concerning the oldest period of Ziębice's history remain ambiguous in this aspect. First of all, a document from 1268 of duke Władysław of Wrocław, archbishop of Salzburg dates the beginning of the described events for the time when “the market in *Sambiz*, namely Münsterberg, was located” (*postquam forum in Sambiz videlicet Munsterberge fuerat locatum*). At that point knight Michał, in exchange for rent, granted some of his lands to local townsmen (*quibusdam civibus de Munsterberg*) for the construction of a mill on the Oława river.¹ It is believed to have happened in the first half of 12th century.² The aforementioned Michał Daleborzyc appears in the Book of Henryków as the owner of lands between Henryków and Ziębice only after than 1241, and the document mentions him for the first time in 1248.³ All in all, in 1268 the location date of a market in a place named *Sambiz* in Polish, commonly identified with Münsterberg, was still remembered. Usage of the second, German name in other privileges emphasizes the intention of the clerk that wrote the document down to authenticate presented facts through appellation to older naming conventions. The same method was used in the second half of 14th century by the authors of a counterfeit of the document from the monastery in Trzebnica, allegedly from 1234, where a phrase *Monstirberg, id est Sambice* is used.⁴ The already mentioned period of transformation from a market to a city (possibly in 1240s) is as much possible as an establishment of a craft and trading settlement on German law, without a precise status which was granted all attributes of a city, including a communal structure, along its development. This issue should be separated from the matter of existence of earlier Ziębice, about which we do not know anything, including its localization in relation to the market and the city.

The name *Sambiz*, more adequately presented in the counterfeit document as *Sambice*, is nowadays read as Ziębice or Zębice, constructed as a patronymic from some Zięba or Ząb. Polish historiography uses it since 16th century.⁵ At the same time the name Münsterberg, despite being unambiguous (Münster = monastery = abbey, and Berg = mountain) remains mysterious in its origins, becoming an object of legends and fantasies.⁶ At the same time the affix “berg” is a typical ending for many new names coined in the 13th century and given to settlements in the region of

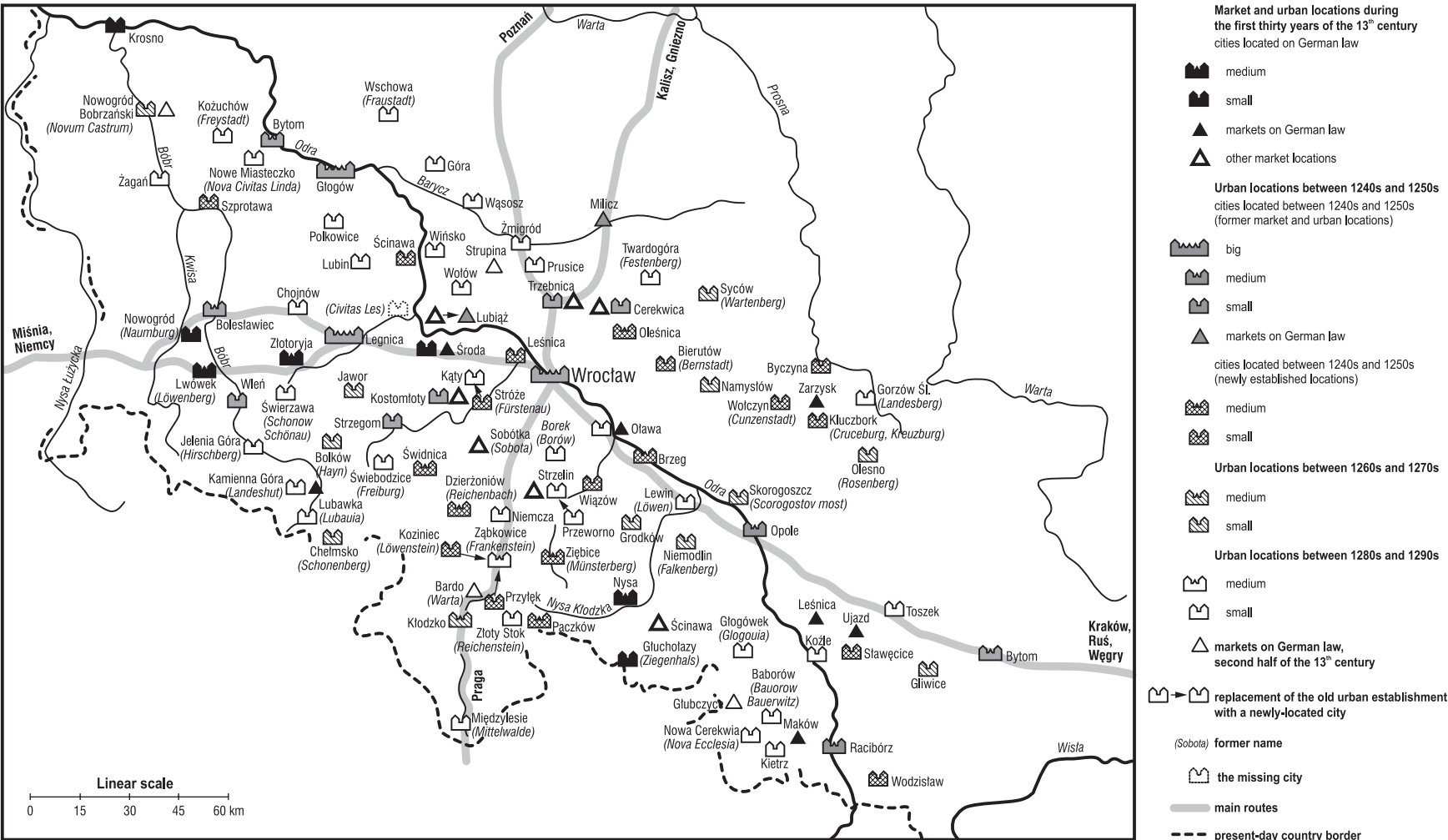
Sudeten Foreland (see Frankenberg – Przylęk, Hirschberg – Jelenia Góra, Löwenberg – Lwówek, Goldberg – Złotoryja). The literal understanding of the German name might have been illustrated in symbols on city seals of Ziębice dated for the end of 13th century, when the circumstances of its origin might have been still remembered. On the so called great seal, which is tied to a document from 1293, one can see a three-component construction, which may be interpreted as a church facade ornamented with a rosette, surrounded by two battlement towers, and situated on a mountain. The top of the presumed church is culminated with a cross, and the two towers are topped with a star and a half-moon, which are typical for urban heraldry and coinage. The same main message, without any additional symbolism, is visible on a second seal, used since 1291, and on a modern seal, which is equivalent to the old mayor's seal.⁷ Both of them reflect the characteristic location of the parish church of Ziębice. It may not be a coincidence that the constructors of the present day church and the conservators from the end of the XIX century have given it a shape similar to the image on the seal; a facade with rosetta and a battlement tower.⁸

The three oldest references to Münsterberg come from 1253. In that year a clerk naming himself John *de Munsterberch* purchased three big fields in a village of Pilce near Ziębice; bishops of Wrocław and Lublin exchanged commodities and incomes, including those located *circa Munstirberge*; and one of the documents issued by duke Henry III the White was published *in Munsterberc*.⁹ The three references mentioned above, as well as those form the following year¹⁰ do not betray any information about the settlement of the time, except for the fact that it became a staging point for the duke during his tours around the country to exercise his ducal duties. However, year 1253 is commonly treated as *terminus ante quem* of the city location. According to Walter Kuhn, it could be included into a series of settlement initiatives in Sudeten Foreland mountains, undertook by duke Bolesław II the Bald, which means that it must have happened during his reign over the still undivided dukedom of Silesia (1242–1248/1249).¹¹ However, if the establishment/transformation of the market/city happened exactly around the middle of the century, it may be as well ascribed to duke Henry III the White.¹²

CITY DEVELOPMENT IN THE SECOND HALF OF 13TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF 14TH CENTURY

During the second half of the 13th century Ziębice became a meaningful, or maybe even the most important urban center in the southeastern part of the duchy of Wrocław, a center of the district (a *districtus* mentioned for the first time in 1290¹³) which served as a setting for many events described on the pages of the second part of the Book of Henryków. In 1268 the document mentions for the first time the *cives* of Ziębice, who were the former purchasers of the mill described above, which they further sold to the monastery in Henryków.¹⁴ In the reality of the 1260s the word “cives” with no doubt refers to townsmen, citizens of a city. Therefore, it may be assumed that a formal and legal status of Ziębice as a city was confirmed at that time. What is more, in 1268 two ducal mints functioned in Ziębice and Przylęk. According to duke Władysław, the income from those mints was supposed to pay the debts his brother Henry held by the bishop and the chapter.¹⁵ The mints needed a supply of silver, which might have been extracted somewhere in the neighborhood. It is worth mentioning that production of ducal coins had been reissued in Ziębice several times until the 18th century. Also supplemental coins were occasionally produced. Moreover, since 1268 a hereditary municipality mayor (judge) Konrad, known also as *confrater et amicus specialis* of the monastery in Henryków, appears regularly in the documents.¹⁶ This information serves as a proof of undoubted activity of Ziębice at the time, and of importance and high rank of the aforementioned person, settling the fact that Ziębice had a status of a city. Another document, written by Laurentius “a clerk in Ziębice,” emerged in 1278, although an unambiguous office of a clerk/notary appears in documents dated for 1321.¹⁷

No earlier than in 1281 a name of John, pastor from Ziębice appears for the first time, serving as a proof of existence of a parish church, which developed much slower than at the time of its construction. At that time Ziębice had already had a hospital, run and managed by a rector and a nonsecular brotherhood. Since 1276 the hospital had enjoyed the privilege of pope's protection, and in 1281 it was granted more privileges by duke Henry IV. Only a year later the hospital, together with some other posts in several cities and their emoluments, was passed down by the duke to the Crusaders of the Red Star from Saint Matthias hospital in Wrocław (a commander of the hospital in Ziębice appears for the first time in 1299).¹⁸ Another proof of Ziębice's urban potential was the fact of situating a Conventual Franciscans monastery within the city. Its existence was revealed indirectly and incidentally in 1307 and 1317 through a note about its guardian, but scientists believe it was founded by a duke in the 13th century.¹⁹ The parish

1. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland) study by M. Młynarska-Kaletynowa

in Ziębice was accompanied by a school, whose existence is proved indirectly through a reference to its former rector in 1327.²⁰ In 1285, first records of Jews in Ziębice appear, along with Świdnica, and much earlier than in many other Silesian cities. Interestingly, they are mentioned together with a description of loans they were granting, secured with horses and cattle, as well as with lands and immovable properties. This kind of assurance was later prohibited.²¹

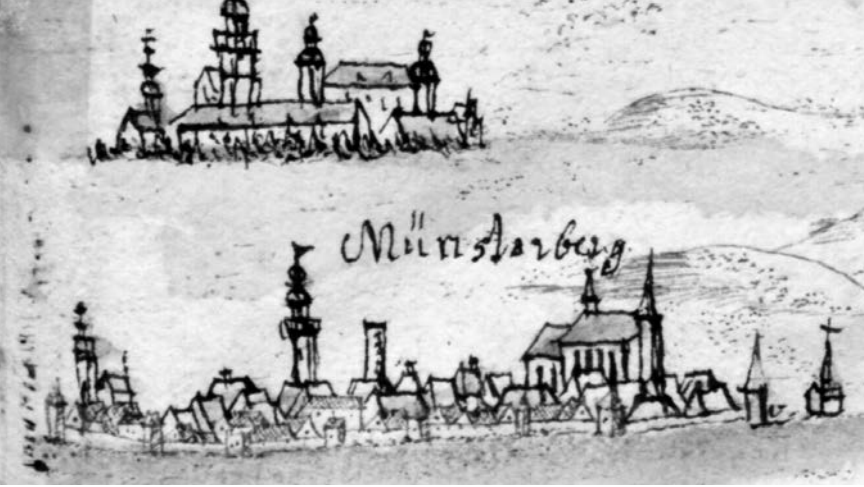
Making use of the partition of the duchy of Wrocław after 1290, Bolko I the Strict, duke of Lwówek, created himself a new political organism, whose lords were to be titled Lords of Fürstenberg. Bolko's expansion to the south was stopped at the border of rulership of bishops of Wrocław in the area of Nysa and Otmuchów, therefore making Ziębice the southernmost point of the new duchy. In these circumstances in 1300 an office of a castellan in Ziębice appeared. This means that there must have existed a castle, in which (*in castro*) the castellan issued a document in 1301.²² Localization of the object is mentioned for the first time within a relation of an exchange from before 1309. A minor knight gave a field of his lands to a butcher from Ziębice in exchange for a property in a city *prope castrum* and surcharge.²³ The office of a castellan was granted to knight Goswin *vel* Gosek, who came from the neighborhood and was a co-owner of a hereditary mayoralty, and who factually represented duke's administration in the area after 1291.²⁴ Unsurprisingly, an office of a vice municipality mayor (*subadvocatus*, *viceiudex*) emerges in 1291.

At the same time many other institutions, such as a communal government, a council and a jury, had fully developed themselves and formed a system dominated and ruled by a city council. In a document issued by the municipality mayor in 1291, his deputy and five other councilors were mentioned by name, together with an anonymous group of "all jurors," and the document was stamped by the "community of citizens" (*universitas civium*) as a legal person.²⁵ The right, communal understanding of the municipality was further highlighted by statements on the two oldest seals described above: S(igillum) CIVIVM DE MVNSTERBERCh, although their third design proves that the city name itself served as a synonym for the whole municipality: S(igillum) MVNSTERBERGENSE.²⁶ Finally, in 1297, an office of a vice mayor appeared (*magister civium*), and was held by a man named Gerung who at the same time was a vice municipality mayor. An explanation of the fact that the aforementioned official was the same person as the chairman of the council appears in 1300 with an information that the mayor was accompanied by four remaining councilors²⁷. From 1301 there have also existed an office of a bailiff, who was in charge of jurisdiction in the area on behalf of the duke, and in 1318 an office of a state juror appeared.²⁸

The last decade of 13th century was also the time for many economic institutions to emerge. In 1293 citizens protested against craft business run by the monastery in Henryków, especially against drapery (*de artibus mechaniciis et specialiter de opere textrino et incisione pannorum seu staminum*) as the most violating their rights.²⁹ It may be interpreted as a proof of the citizens' strong conviction of their right to have a monopoly in trade and craft in the area of the city, although this phenomenon cannot be identified with the existence of a guild. In 1291, on the occasion of confirmation of a donation made by a previous municipality mayor which happened some time earlier, the existence of shambles in Ziębice was revealed. In 1292 another municipality mayor's donation served as an opportunity to disclose the existence of bread stalls.³⁰ With no doubt at least a part of the privileged

trading objects were, according to the standards of the time, included in the hereditary municipality mayor's property and lands. Taking into account the aforementioned standards, there is no reason to doubt that the bread stalls were accompanied by shoe stalls, although their existence was confirmed no sooner than in 1327.³¹ Until 1335 five of the oldest guilds in the city consisted of weavers, bakers, shoemakers, butchers and blacksmiths.³²

Despite relatively safe distance separating local tradesmen in Ziębice from the dominant trade areas of Silesia, such as Wrocław, Świdnica or Nysa, and political autonomy which secured the city from subordination to foreign trade, the meaning of Ziębice declined throughout the 14th century. It was mainly due to the political and dynastic events of the time. As a result of the last stage of dividing patrimony between Bolko I's sons, one of them, Bolko II, was granted a part of its eastern territory, forming a duchy of Ziębice. The new duchy proved as a permanent political entity (in 1336 formally subjugated to the Czech king), which might have transformed Ziębice into a residential city. However, only in the 14th century the territory began to change, eventually declining to the area of Ziębice and Ząbkowice (which in the future were sometimes ruled by different lords). From that moment on the nominal capital of the duchy was only a typical regional center, belonging to a chain of similar district cities, situated regularly every dozen kilometers by the road running along Sudeten. At the same time the rivalry between the cities and their winning of economic privileges remained an aspect transferred into the area of the duchy from relations between cross-regional trading emporiums of the time. Year 1310 revealed a dispute between Ziębice and Ząbkowice about a privilege of dismissing the former from the obligation of storage of salt and lead, which ended with some compromise in 1318 when the citizens of Ziębice were granted a customs privilege in Ząbkowice and Bardo.³³ The aforementioned road could also grant the possibility of participation in trade and exchange to cities situated along it, which served as an alternative to trading routes that ran through the center of the region, Wrocław. For Ziębice the most important aspect was the functioning of a shortcut which led through it by-passing Wrocław, and further east through Opole province, then through Grodków and Nysa, until it joined another road in Ząbkowice (earlier leading through Przylek), going further towards the south through Bardo towards Prague. In 1298 a city gate in Nysa, through which led a road towards Ziębice, is mentioned for the first time.³⁴ The importance of Ziębice as a communication center of the region

2. F.B. Werner, draft of the city panorama from the north, 1730s

3. F.B. Werner, city panorama from the north, 1762–1771

is further highlighted by the names of its gates: Paczków (mentioned since 1324³⁵), Wrocław and Nysa. However, the names of two other gates, Burg's (Castle's) and Weaver's, were derived from local topography.

The idea of the city as an area surrounded by city walls appeared for the first time in 1336. At the same time the existence of objects crucial for basic infrastructure of a Silesian city market squares was revealed. These objects were namely mercantile chambers (which formed a cloth hall) and stalls, which must have had existed earlier. Additionally salt stalls and the habit of collecting customs duties were mentioned.³⁶ It appears that the cloth hall in Ziębice had difficulties in functioning. Only in 1405 the duke and his wife donated some of the empty chambers to the city council. At the same time some of the chambers were owned by glassworkers and stallholders.³⁷ The existence of a town hall in Ziębice is known since 1335 when, according to a privilege granting councilors the rights of police in case of absence of a municipality mayor and ducal officials, a prison was organized in *praetorium* and a pillory was set up on the market square. At the same time a prison subordinate to the municipality mayor and a beadle (*pedellus*) were situated somewhere in the neighborhood of the latter.³⁸ Beadle's quarters were probably situated at *Botengasse*, which ran along the castle, and which should be "Beadle's Street" rather than "Messengers' Street", as it may result from literal translation.

MUNICIPALITY MAYOR'S HOUSE

One of the most important objects in the city is undoubtedly a mansion of a hereditary municipality mayor (later identified with the "red house"), situated "at the Horse Market and on the border of a graveyard," which became the city's property in 1337. It was a consequence of repurchasing the hereditary judicature from duke Bolko III and his wife Euphemia by the city council. All the office emoluments consisted of: a third of the judicial income, hereditary rent, guild and market fees, forests, and other properties outside the city walls, as well as the aforementioned mansion situated within the city.³⁹ The act also meant a creation of a form of city self-government, which lasted until 18th century. In 1405 the city council sold to the monastery in Henryków a mansion discharged of all provisions, described in a document as located at ul. Tkacka ("Weavers' Street") by the city gate and bordering with St. George graveyard (*in platea textorum prope valvam civitatis... cimiterio ecclesiae sancti Georgii ... contigua*), and therefore identified with the municipality mayor's mansion described above. This is why the former Horse Market is identified with ul. Tkacka (yet a different one than the modern *Webergasse* and the present day ul. Browarna – "Brewery Street"), which is nowadays called ul. Kościelna ("Church Street").⁴⁰ In 1538 the "red house by a graveyard," together with a garden and a yard were purchased by duke Joachim, who in 1542 sold it to the city. In 1557 the house was sold to a private owner. From that moment on the mansion, maintaining its privileges, had been repurchased by various members of gentry. In 1661 it was bought by mayor Albert Hellwig (Helbigius, d.1667) who left all of his property to the city.⁴¹ A city farm (*die Wierttschaft*), known also as *Stadthof*, which functioned in place of the mayor's property was illustrated in 17th century by F.B. Werner as a fenced complex of residential and farm buildings with a garden, located at the end of ul. Kościelna, next to a graveyard and a vicarage.

SPATIAL DEVELOPMENT IN MIDDLE AGES – GENERAL CONDITIONING

Vast area of the city being surrounded by walls tempted urbanism historians to speculate about its evolutionary development which started already at the stage of a "market" or with a one-time expansion of the primary location from the middle of 13th century, which happened during the first few dozen years from its origin. According to Kurt Bimler's suggestion, the city was narrower than it is nowadays by one block of buildings on each side of the market square. The present-day shape of the city, similar to a circle, was given to it due to further extensions.⁴² The main weakness of this hypothesis is undoubtedly its failure to locate municipality mayor's mansion within the inner circle, which was supposedly added around the buildings. There is no reason to think that the mayor's emoluments were added several dozen years after city location. Such an extension of the city would only be possible in case of granting it a brand new measurement. Dislocation of the mayor's house would in this case be a consequence of delineation of a new net of streets and plots.

4. F.B. Werner, city panorama from the west, 1762–1771

The central part of the city was constructed in a shape of a boat, with visible marking of a trail running from the northeast to the southeast (Grodków to Ząbkowice), diagonally to meridians and parallels, with double streets joining at the city gates, and an additional traffic route perpendicular to it, and running across the longer sides of the market square towards Nysa, and northwest towards Henryków, Strzelin and Wrocław (present day ul. Kolejowa, "Railway Street"). The main road, which was running from the east to the south, had a shape of a bow, which may mean it was delineated before the city location.⁴³ Of course, we do not refer here to the real, changing route of traffic trails in the following centuries, when for example a road towards Ząbkowice led through the same gate as the road to Strzelin (Wrocław Gate).⁴⁴

Despite the geometrical regularity, the compositional arrangement of the city is adapted to the shape of the road. Similarly, the middle block of buildings in the market square are situated diagonally. Domination of the aforementioned axis of communication is further highlighted by delineation of back streets which were situated at the back sides of plots located along the route. Houses erected along the main street had functional barn yards, joined with the outside world with a separate street. Buildings situated along the crosswise rout shared back yards with houses perpendicular to them in the block of buildings between the market square and city gates. According to a plan by Alkiewicz dated at 1860, two additional streets were added to a block north from the market square. Those streets did not have the shape of traffic routes designed for regular urban traffic, just as the aforementioned back streets on the west and east sides of the main road had, but were just narrow side streets separating plots inside the city.

Similarly to Ząbkowice, Ziębice was cut through by two traffic routes, from which the meridional one was more important. In case of both of the cities, buildings were situated along the routes, forming a shape of a cross, and yet lacking room between its arms. Such structure is confirmed by a bird's eye view photograph and by a map from 1860. The relatively big territory of the city and land reserves in the "corners" caused slow development of the suburban area for a long time, while the city grew bigger along the main traffic routes.

The market square of Ziębice is 155 meters wide and 90 meters long. Building blocks on all sides of the market are around 45 meters deep. Possessions along the shorter sides of the market square did not have back streets. Instead, they were equipped with a narrow back yard street at the back of the building. Buildings along the back streets were noticeably inferior to those along the market square, which grants the right to describe such urbanization as single-layered. Although the exact location of all the major and minor streets is no longer visible in Ziębice, the number of building blocks in the city may be reconstructed from a drawing by F.B. Werner, which depicts twenty five of them.

CENTRAL MARKET SQUARE BUILDING BLOCK

Central market square block is 15 meters wide and 55 meters long. It is situated with its longer side perpendicularly to the longer axis of the square. A town hall is situated on its eastern side. Its tower serves as a counterpart for the church tower. It was built probably in the second half of 14th century, although its final shape was a result of a Renaissance reconstruction of a Gothic town hall around 1561. The final shape of the tower with a cupola covered with copper changed several times, for example the one installed in 1720 fell in 1780.⁴⁵ Apart from the newly rebuilt tower, the old town hall was pulled down in 1888. A plan of its interior and design of its exterior are pretty well documented, proving the long term step by step development, as well as its constant evolution of appearance. For example in 1830 its top which had a Gothic shape had been changed. Also the function of rooms in the town hall changed throughout the time. In 1741 after Prussian seizure of Silesia, and again in 1792 the so called ducal chamber had been changed into a temporal room for Evangelic service.⁴⁶

According to a description from 1651, a vast complex of privileged trading objects, some of which transformed or were to be transformed into brick stone buildings, consisted of: 6 wealthy stalls, 6 merchant chambers (cloth halls) situated in a market hall, 24 baking guilds, a complex of stalls with 16 stands and 5 other booths, 30–36 shoe-making guilds, 40 shambles (20 of which were situated in a brick "shed" in 1797), and a stall with gingerbreads. Concentration of trading areas was strictly obeyed. For the first time a rich stall was moved into a shop in a private house in 1760, but the number

5. F.B. Werner, view on the town hall and its surroundings, 1762–1771

of such privileged enterprises was strictly limited. By the time freedom of craft was introduced in 1810, 40 shoe-making guilds, 20 shambles, 12 stalls, 20 baking guilds, 6 rich stalls, 12 clothier chambers, 2 inns (outside central market square), and a stall with gingerbreads functioned in the city.⁴⁷

CHURCHES

Saint George parish church (at first also dedicated to Saint Mary) is situated in the second line of buildings, visibly diagonal to the city streets, in the highest point of the city. It's 40-meter bell tower became the highest construction in the city, towering above the surrounding houses. The Gothic, brick temple which exists nowadays was erected between the end of 13th century and the end of 15th century. A two-nave hall was extended with a crosswise choir, a Marian chapel (the only element which may be dated precisely for 1420–1423), a three-nave presbytery, and a stone bell tower. Along the reformation, in 1537 the duke as a patron of the church removed Catholic clergymen from it, and granted the temple together with a school to Lutheran clergy, while the city council seized all the church properties. Yet, a Catholic minority remained in Ziębice, mainly due to an abbey situated nearby in Henryków which served as a bastion of the old religious order. After the Habsburg monarchy reestablished Catholicism in the area, the officials of the new patron of the church, the emperor, reclaimed the temple. Between 1629 and 1632, and finally in 1636 the church was restored to Catholic clergy. Soon also the school was retrieved from the Lutherans. After some time the proportions of religions practiced among the townsfolk changed. By the end of 18th century during Prussian religious tolerance period 2/3 of the population was Catholic and only 1/3 was protestant.⁴⁸ In 1686 a Marian statue and a chaplain's house were built next to the church. Between 1706 and 1707 the church was completely renovated. Renovation included replacing the roof, a part of the vaults and floors, also the pillars were strengthened and the front of the church was rebuilt. In 1715 a new altar was installed and in 1743 a new roof was put again, which gave the church a more baroque look. Next reconstructions took place in 1824 when the roof was changed again and the top part of the baroque top was removed. A reconstruction from 1898–1900 supervised by an architect Otto Stiehl restored the church of Ziębice to its original, Gothic form with its characteristic, even emblematic double top with a rosette. Moreover, plasters and the eastern porch, which were visible on photographs from the 19th century, were now removed.⁴⁹ Due to the lack of any source data about the western top, it was reconstructed similarly to the Saint Adalbert church in Wrocław. Also abutments were added together with a arcade frieze, and the south portal of the western elevation was reconstructed to resemble the northern one. Additionally, the interior was changed. A new, vaulted ceiling was added in the corpus of the church to make it similar to those in the eastern bay.⁵⁰

A not so well-known nowadays Saint Cross church which stands by the Saint Mary Franciscan abbey was described in 1689 by Frideric Lucae as giving the city "ein feines Ansehen." A note dated for 1736 informs that it was built with stones and had a high tower. It was built in the neighborhood of a supposedly miraculous spring. During the reformation period, in 1541 the abandoned church and abbey were taken over from their patron, the duke, by the city and changed into a brewery. In the 17th and the 18th centuries the Franciscans tried to undertake restitution of the decaying buildings but with no success. Lack of records about any relics of the monastery may

6. F.B. Werner, St. George parish church, overall view, 1762–1771

suggest that it was made of wood. Deconstruction of the remaining of the monumental towers and the church began in 1769. The city founded a stone garrison stable in its place but it was liquidated in 1808 or 1810 (one more was built in the neighborhood between 1835–1936) and an open equestrian area was built there. After a fire in 1831 the aforementioned brewery was moved into the place called *Badergasse* at the time (present day ul. 1 Maja – "First of May Street").⁵¹ After 1885 the equestrian area was changed into a vegetable and wood market (present day Strażacki plaza). Remains of the Franciscan church and a cemetery below it were found in 1911 during sewerage system works. Ruins of the church are clearly visible on Werner's picture, north from the market square. In the Middle Ages a transverse line joining the Franciscan monastery with the parish church, which went through the central market square building blocks, served as a diagonal axis of the city.

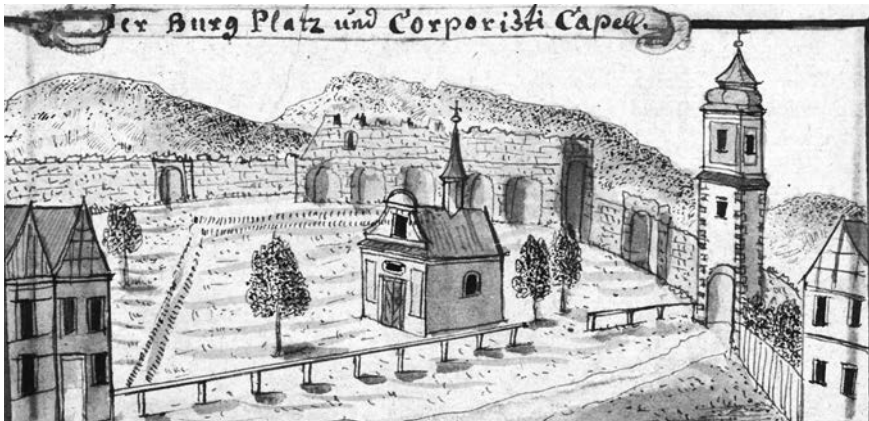
7. F.B. Werner, headquarters and church of the Crusaders; new castle in Ziębice 1762–1771

A little church in the hospital run by The Knights of the Cross with the Red Star, situated by an important crossing over the Olawa river, was not important for the composition of the city's interior. After 300 years of work, The Knights of the Cross were not able to support their institution in Ziębice. In 1567 they sold the abandoned hospital, church and graveyard in front of the Wrocław Gate to the city council and left only the headquarters for themselves. They returned to Saint Apostles Peter and Paul church in 1684, and in 1726 they repurchased the temple with the hospital and the adjacent plaza. The hospital was renovated, and between 1729 and 1730 the Gothic church was replaced with a baroque one. The church became a modern element emphasizing the diagonal axis of the city, which was a repetition of the old one that run between the hospital and the central market building blocks and the parish church. In 1810 the Prussian authorities closed and secularized the institution of the Order, and in 1815 sold the headquarters building to a private owner, who opened an inn there. In 1819 a mineral spring was discovered in the backyard of the inn and in 1820 a public bath was opened there. In 1816 the city took over the church to use it as a storehouse of fodder for the garrison. Between 1821 and 1925 the city was also a temporary owner of the aforementioned private part of the building, which was finally purchased together with the church (in 1864) by the Sisters of Saint Elisabeth, who renovated the temple, and in 1866 reopened the monastery and a "health care facility for ill women." Between 1909 and 1910 a part of the old construction was taken down and the whole complex of buildings consisting of the church, hospital and the health care facility was enlarged.⁵² After World War II a hospital (present day ambulatory) and a health facility functioned in the buildings. In 1972 the Saint Peter and Paul church was named the second parish of Ziębice, run by the Society of Christ Fathers.

Using the funds collected from selling the church during the reformation times, in 1589 the city council purchased new grounds in the vicinity of the Nysa Gate, which were used for a new graveyard. The previous front graveyard (used along the one situated by the church but inside the city walls) functioned in front of Paczków Gate. In 1475 a chapel was built by the graveyard, but in the 16th century it was devastated, and the territory of the former graveyard was morseled. In 1606 Saint Nicholas church (chapel) was built in front of the Nysa Gate, determining the shape of the newly purchased grounds until the present times. The church was regularly depicted on Werner's drawings. It was renovated in 1818 and in 1851, and finally demolished in 1938. Along with recatholicisation of the parish church in Ziębice, the graveyards returned to the parish. As a result, after reactivation of a protestant community during Prussian times, another graveyard was build, within the city walls this time, on the empty grounds on *Badergasse* (present day ul. 1 Maja). After burials within the city walls were prohibited by state authorities in 1811, the two dominant religions were forced to reach an agreement about sharing the Catholic graveyard outside the Nysa Gate, which had to be enlarged three times only during the 19th century (in 1832, 1852, 1883).⁵³

CASTLE

The castle in Ziębice was situated within the city walls, in the northeast end of the city. Serving as the strongest defense place in the area, during the 15th century conflicts the castle was several times burned, demolished and rebuilt again by the winners (1429, 1430, 1468, 1488). After it was destroyed for the last time, the object lost its residential functions. Deterioration of condition and functionality of the object must have also been caused

8. F.B. Werner, remnants of the old castle and Corpus Christi chapel, overall view, 1762–1771

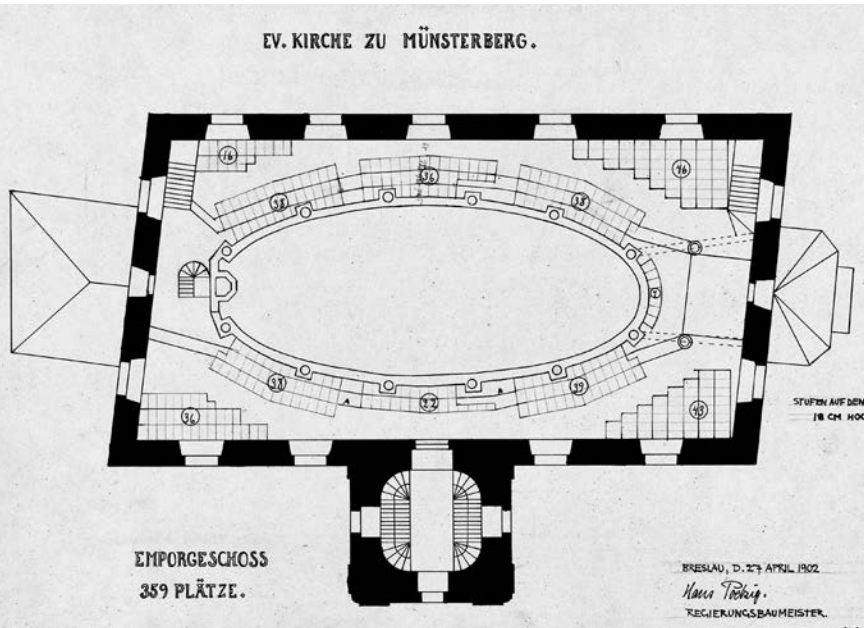
by a prolonged lack of inhabitants willing to settle there permanently after the last member of the Ziębice line of Piast dynasty, duke John, died in 1428. Only after 1474 when duke Henry I came to Ziębice, the Podiebrad family, who owned other estates in the neighborhood (most of all the duchy of Oleśnica), became heirs to the castle. Old maps and views of the Ziębice depict a Corpus Christi chapel situated on the grounds belonging to the castle. It was built in 1738 as a compensation for profanation of the Host in 1724. Since the half of the 19th century no one wanted to confess being a patron of the chapel. Also a street name remained as a remembrance of the castle. The first ducal residence in Ziębice is unknown. F.B. Werner’s drawing from the 17th century shows only a wall with arcaded windows, which runs parallel to the inner side of the city walls. It is not clear whether the gate tower situated nearby belonged to the castle. At some point the estate became city property. In 1601, along with other goods, the undeveloped area by the city walls was sold to gentry. The first of a number of its private owners, Nicolas von Burghaus, purchased also two neighboring houses, and tried to build his own castle, but he was forbidden by the emperor. The neglected piece of land with the ruins was purchased by the city in 1729. After 1790 a horse riding school was opened there (with an indoor truck working until 1817). Between 1878 and 1879 a court building was built in the place of the horse riding school, and the surrounding fallows were changed into a garden with the aforementioned chapel in the middle.⁵⁴

DUKE’S RESIDENCE/EVANGELICAL CHURCH

A new residence, erected after 1490 by the city walls next to Nysa Gate about 250 meters east from the previous one, at ul. Junkerska (“Junker’s Street”, afterwards called *Schlossgasse*), is ascribed to duke Henry I. It was a residence of duke’s wives, and also Anna, Charles I’s widow lived there. However, due to repurchasing of the rights to the duchy of Ziębice from Henry III and Charles II (heirs to Charles Christopher, the last of the Podiebrad family) by local gentry, the estate was voluntarily given to the emperor Maximilian II in 1570. Along with the duchy, the emperor received an estate which, together with the castle, was now to serve the district councilor of Ziębice. In 1573 the object was hired, and in 1580 sold to gentry. It was a truss construction, remaining in bad condition, as noticed in a report for the government from 1575, where sums needed for renovation of “the house or castle fiefs” were specified. Investments made in the castle by its first owner, Hans von Pannwitz or one of his successors (perhaps Christoph von Gellhorn) caused before 1658 its transformation from a two-story, stone building into a brick building, which was further extended by its next owners (such as its fourth owner – baron Daniel von Kotulinski). The new building was presented by Werner in 18th century as a two-story construction, covered with five parallel roofs with volute tops, and with the front

9. St. George church façade, photography 1893

10. Projection of galleries of the Evangelic church, 1902

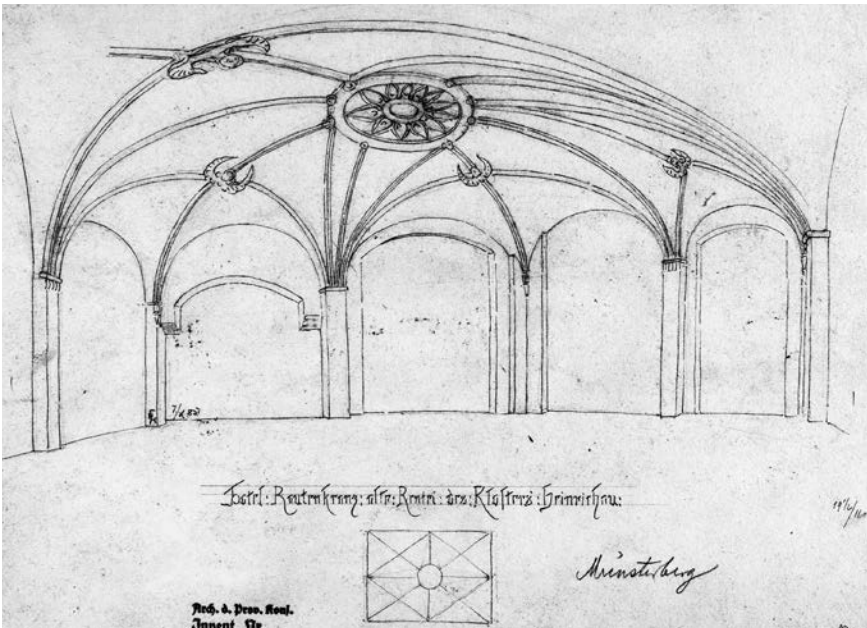
door in a form of a baroque portal with columns or pilasters. An urbanium from 1663 provides a description of the building as consisting of 14 decorative tops; big, bright rooms; spacious kitchen and big cellars. Elevation was decorated with figures from “Christian and pagan history,” depicted in a form of “copperplates” (these were probably sgraffiti). The main building was accompanied by a complex of farm buildings, including a stable, barn, brewing and malting houses, as well as by baroque gardens (visible from a bird’s eye view on Werner’s drawing from middle 18th century). A fragment of city walls adjacent to the residence included five towers, one of which was turned into a jail. The next time when the castle became ducal residence was in 1665, when von Auersperg family (heirs to the duchy since 1654) purchased it from the Kotulinsky family. Newly advanced dukes were rare guests in their residence, in their place administration officials used it.

A complex of gardens and farm buildings surrounding the ducal residence. Illustration by F.B. Werner

After the duchy of Ziębice was purchased in 1791 from von Auersperg dukes by the Prussian king Frederick William II, it was further sold in 1795 to Earls von Schlabrendorf as a “new, free, smaller state country of Ziębice–Ząbkowice.” However, both of the cities were out of transaction, as well as the aforementioned “castle”, which had undergone municipalization in 1794 and was changed into an Evangelic church. The old church with a wooden framework on *Badergasse* (present day ul. 1 Maja) was in danger of collapsing. A new, classicist Evangelic church with a characteristic tower was built between 1796 and 1798 according to a project by a building inspector, Neidthart von Gneisenau from Brzeg. The old walls of the former “castle” were given new windows. Inside new pillars were built to give the construction a more elliptic shape. Also a tower was erected. During renovation in 1902 a porch was added. In 1822 a fragment of the wall and one of the towers were taken down, and in their place a clergy house was built. It consisted also of a part of an Evangelic school, which functioned in a building in 11 Market Square since 1753 and was later moved to a house on *Badergasse* (purchased in 1815), just in front of the old church. In 1824 a passage through the “castle” grounds was opened, enabling communication between ul. Junkierska (present day ul. Kościuszki) and the region of the former Nysa Gate, which is present day ul. Gliwicka.⁵⁵ In 1975 the church was changed into a sports hall.

CITY WALLS

According to K. Bimler, all the preserved fragments of city walls in Ziębice were built simultaneously by a builder from outside the city, which was not common in Silesia. They were built of stone aggregate and glacial erratics. Thickness of the wall may be estimated at 1.8 meters and its height at 6 meters, but the dimensions were not the same everywhere. According to Bimler, wall towers were built every 17–19 meters, while in other Silesian cities they were not closer than 35–40 meters from one another. Such a way of constructing of wall towers was similar to those in Dzierżonów or Jelenia Góra, which is sometimes interpreted as an archaic solution. On the grounds of this interpretation, the quoted scholar described the wall as late-roman, connecting its origins with the hypothetical extension of the city during Bolko I’s reign (1291–1301). Half-shell towers must have been covered with roofs, which are not visible on Werner’s drawing, depicting (perhaps mistakenly) quadrangular towers. While describing the aforementioned complex it is essential to remember that in 1468 it was seriously damaged in order to deprive Ziębice of its fortress function, and that it was later rebuilt by duke Charles I in the early 16th century. From the five quadrangular gate towers, the one on ul. Nyska (present day ul. Gliwicka) was taken down in 1819. In 1821 the gate at ul. Wrocławska (present day ul. Kolejowa) was demolished, and in 1850 the one from present day ul. Zamkowa (called “Castle Street” – *Burgstrasse* at the time). The additional Weaver’s Gate (on ul. Tkacka, present day ul. Browarna) was bricked up in 17th or 18th century. As it turns out from Werner’s drawings, the tower of the Wrocław Gate was a simple, many-tiered cuboid, covered with a roof similar to the one of Nysa Gate. The Burg Gate (Burgtor), nowadays

11. Draft of a vault in “Rautenkranz” hotel, technical drawing 1885

known as Castle Gate, stood out with its renaissance coping. The tower of Weaver’s Gate was inhabited or used for farming purposes. Until 1541 it was a private property, together with an adjacent corner possession. The most impressive tower was the one belonging to Paczków Gate. It remains unharmed until today and is 13 meters high. The bottom part of the tower is made of stone, the upper, brick part was added in 15th or 16th century. The construction was rebuilt in 1817, and later several times after 1883. Its walls were joined with anchor plates, and the new coping made of red sandstone did not resemble the original one. The new plaster elevation was decorated with a drawing designed by a local artist Josef Langer. A culmination of the building has a shape of a stone lion, made according to a project of an artist from Wrocław named Richard Schipke.⁵⁶

Erected in the 16th century, rampart gates (which formed a kind of a wall “neck” around the passage) served as a defense, but also prevented the ground from the inner ramparts parts from falling down into the passage. Due to its side shooting range the rampart gates served also as barbicans with pedestrian passages along its sides. Until 1780 the walls and ramparts were surrounded by partially wet, swampy fosse, which at some fragments was doubled. After the fosse was covered with ground, its territory was used for gardening.⁵⁷

LAND ALLOTMENT. MIDDLE-CLASS URBAN DEVELOPMENT IN THE MIDDLE AGES AND THE MODERN ERA

Dense, brick residential development might have appeared in the city along the main communication routes already in the Middle Ages. This might be proved by the fact that partially preserved, Gothic cellars have been found, provided that they were connected with the buildings raised above. It is essential to remember that existence of brick cellars in wooden houses was a standard in Silesian cities. According to an unidentified chronicle of late medieval provenance (it is unclear whether it represents local historiographic tradition or was just an outcome of a query in city archives) and used at the end of 19th century by a historiographer Franz Hartmann, after the Hussite Wars the streets of Ziębice were rebuilt to their present day width. Earlier the streets were meant to stay much narrower, similarly to those in Strzelin. In the same place the chronicler writes that before the aforementioned Wars of the late 1420s, there were 606 houses in the city. The number might have been taken from some kind of a tax inventory.⁵⁸ This kind of regulation and its time are highly possible, and analogical actions of city officials to move back building fronts (possibly by removing perrons) to the line of former plots, or at least to clear off the streets, are well-known from other Silesian cities. In some cities (for example in Świdnica) such practices were acknowledged in city books, which gives credibility to the tradition of Ziębice, which is based on records in corresponding sources. Moving front walls was possible due to the fact that they were built of wood, or because of the wattle and daub, brick construction of the oldest buildings, which were erected in segments, as it was proved during archaeological and architectural works in other cities. In the next phase of development, which took place within the next few hundred years, the objects were replaced by entirely bricked constructions.

It is crucial not to mistake the municipality mayor’s residence described above with the prelate’s house, situated at the northwest frontage of the market square, which was probably purchased (and granted immunity) by the monastery of Henryków in 1538, after the former had been sold. Similarly, after the prelate’s house was sold to the city, all the properties purchased by the monastery in 1665 (a corner building at the same frontage and an empty adjacent plot on the present day ul. Słowackiego, build up with one building from that time on) were granted immunity. After secularization it served as a Landhaus – a headquarters of the area administration. Afterwards, an inn and finally a hotel “zum Rautenkranz” (*Ring* 31) were situated there.⁵⁹ According to F. Hartman, until 1651 (when they were abandoned) in the buildings on parcels 37 and 38 on the market square, the city’s only privileged inns were situated: a Big Inn (in 19th century known as northwest hotel “Zum gelben Löwen”), and a Small Inn (“beym Schwarzen Adler,”

open until January 1, 1940).⁶⁰ A building from 1565, situated next to the parish church, was used as a school since 1881 (the former address was 1 ul. Kościelna). In 1925 the building was renovated, its interior rebuilt, and its original renaissance sgraffiti with geometrical shapes replaced by figural sgraffiti designed by Alfred Gottwald. The new decoration illustrated the most important events from the city’s history.⁶¹

During the 1630’s, when an epidemic of Black Death took place in Silesia, the population of Ziębice decreased significantly, especially the number of people having citizenship rights (20 after the epidemic in 1633, and 25 in 1643), which initiated a change of population. It is essential to note that only in 1809 out of 2403 inhabitants of Ziębice, only 349 had citizenship rights. Although the number of houses during the modern era was much lower than that from the beginning of 15th century (606), the residential development must have been quite dense, since 460 houses could be counted in 1622. After the Thirty Years’ War only 125 of them left, and 335 were abandoned. The aforementioned data takes into account not only buildings, but also a permanent number of properties in the city (460), which remained inhabited or abandoned at the time, without consideration of their condition or type of buildings. When divided on separate streets the situation in 1650 was as follows (according to F. Hartmann):⁶²

street	inhabited houses	empty parcels
Market square (<i>Ring</i> , Rynek)	22	22
Stalls and sheds (on the market square)	12	20
<i>Kirchgasse</i> , present day Kościelna	6	6
<i>Sittischegasse</i> (later. <i>Sittigschegasse</i>), present day Wąska	8	22
<i>Patschkauergasse</i> , present day Grunwaldzka	11	19
<i>Rosengasse</i> , present day Bohaterów Getta	13	25
<i>Hundegasse</i> (later <i>Gartenstrasse</i>), present day Ogrodowa	5	7
<i>Webergasse</i> (later <i>Brauerkasse</i>), present day Browarna	2	19
<i>Badergasse</i> , present day 1 Maja	4	13
<i>Breslauergasse</i> , present day Kolejowa	10	37
<i>Münchengasse</i> (later <i>Klosterkasse</i>), present day Klasztorna	6	24
<i>Judengasse</i> , nonexistent nowadays	1	5
<i>Kuttelgasse</i> , present day Murarska	3	14
<i>Gerbergasse</i> , present day Garbarska	4	15
<i>Burggasse</i> , present day Zamkowa	9	23
<i>Puselgasse</i> , present day Słowackiego	5	24
<i>Botengasse</i> , present day Boczna	1	7
<i>Junkerngasse</i> , present day Kościuszki	1	12
<i>Neissergasse</i> , present day Gliwicka	2	21
Total	125	335

As it is visible above, in 17th century the legal ownership of land allotment was extended also to the central building block of the market square, or at least to its part where 32 “stalls and stands,” which might have served as residential buildings, were situated. A similar thing happened in the market square of Wrocław, where an unrestrained ownership of stalls lead to their transformation into tenement houses. None of the aforementioned properties were situated along the main streets reaching from the southwest to the northeast (present day ul. Jelenia – “Deer’s Street”, ul. Rzeźnicza – “Butchers’ Street”, ul. Stolarska – “Carpenters’ Street” and ul. Pocztowa – “Mail Street”), which means that the parcels there reached back streets. In case of wooden buildings, abandonment meant their quick decay and change into a fallow land. In combination with lack of ownership, fallow lands enabled unrestricted corrections of land allotments or their new management. For example the whole ul. Żydowska (“Jewish Street”) was erased (which is visible in lack of a short cross-street of ul. Zamkowa, which would be parallel to ul. Klasztorna (“Cloister Street”) and ul. Garbarska (“Tanners’ Street”), and which would be lengthened by ul. Murarska (“Masons’ Street”) and lead to a slaughterhouse) and, as it was already mentioned, a protestant church and graveyard were located on four empty plots at the end of *Badergasse*. Another result of domination of wooden constructions was a plague of fires which lasted until the 19th century. In 1678 a great fire destroyed 85 houses in the northern part of the city. In 1751 another 21 houses burnt.⁶³

Due to the general impoverishment of people in the region, in the 18th century the process of resettlement of the city, especially its suburban parts, was very slow and the number of empty plots remained high for a very long time. Development of the city during the modern era was conditioned by a change of course of main trading routs, which bypassed Ziębice, degrading it to a status of a minor trading center. Heavily reduced, local manufacture based its existence on guild privileges, brewing monopoly and the mile privilege. Until the end of 18th century it strongly opposed and fought any manufacture within the monastery of Henryków. It is important to notice that although textiles were a basic part of Silesian manufacture, according to data from 1762/1763, local weavers disposed only 5 weaving looms for wool and 7 for linum, while neighboring Ząbkowice there were 12 and 16 looms respectively, which highlights the gap Ziębice had to overcome to win with the crisis. Twenty years later, in 1783, there were 16 linum looms but none for wool. Export production was connected only with sash manufacture (employing 63 people), 3 stoking makers, and 13 potters.⁶⁴ When it comes to increasing wealth of local manufacturers, annulment of restrictions in economic activity in 1810 did not give any result at first. Moreover, due

to liberalization of the market by annulment of trading restrictions in 1819, Ziębice lost its role as a dominant exchange center for its rural background for the benefit of the market in Ząbkowice. Dissonance between well-organized fronts of buildings in the city center and their neglected back sides, in the more remote houses sometimes changed into gardens, lasted until the beginning of the 19th century and was highlighted by local writers of the time. Those differences are also emphasized on Wrede’s city map from 1753 and on Werner’s landscapes. With no doubt such situation was caused by wide usage of backyards for keeping cattle and other animals, as well as for farming, especially hop, which was important for the city’s economy.

Silhouette of the city in the 18th century is shown in Werner’s “Topography” in a bird’s eye view perspective that is characteristic for this artist, in a veduta placed in *Scenographia Urbium Silesiae*, as well as in a simplified veduta in *Atlantis Cosmographici variorum auctorum* in a so-called “Atlas” by Machnicki from 1737. The most important difference from the later times visible on those illustrations is a full circle of the city fortifications, together with gate towers and wall “necks”, as well as the aforementioned renaissance “castle” and ruins of the Franciscan church – a monumental multi-nave construction, with a basilica-like, four-bay corpus, and an enormous tower situated in its northeast corner. Werner’s drawing also depicts several farm objects in the suburbs of the city.

THE TURNING POINT OF THE 19TH CENTURY

In connection with some general social and demographic phenomena which took place in Silesia despite poverty, throughout the “long 19th century” the number of people in Ziębice was constantly increasing. The first abrupt rise was noticed between 18th and 19th century, when during 25 years the population increased by 40%. Throughout the first half of the 19th century the number doubled (see chart 1). Incorporation of the suburbs into the city brought another increase – during the last 15 years of the 19th century the official number of people increased by 1/3. An unique characteristic of Ziębice’s population was the continuous domination of the Catholics over the Evangelics since the Habsburg times, which increased even more throughout the 19th century (while in 1822 the relation between the religions was estimated at 1.8:1, in 1880 it reached 3.8:1). An increased influx of Catholics in a situation where no factors that could attract settlers from remote areas existed, may prove that Ziębice was populated by local migrations from neighboring Catholic villages belonging to the former monasteries in Henryków and Kamieniec, as well as from the bishopric duchy, or perhaps from the overpopulated settlements in the county of Kłodzko. Results of a demographic collapse resulting from the World War I were overcome no sooner than in the 1930s due to moderate migrations of people.

CHANGES IN URBAN DEVELOPMENT IN 19TH CENTURY

According to data from 1822 there were 267 residential houses and 45 empty parcels at that time, which means that in the second half of the 17th century 148 of former parcels were joined with others for construction of bigger brick buildings, or were completely reduced during the renumeration in 1777. This fact highlights further the enormous scale of the difference between the 19th century cadastral map of the city and a hypothetical plan illustrating the situation of the earlier period, not to mention the medieval era. Published in 1785, Zimmermann’s description notes 274 private houses (the same number was noted in 1809) within the city walls, including 34 covered with roof-tiles. These proportions are important while taking into consideration the earlier times and the danger of fires. Among the mentioned possessions, 228 had a brewing privilege. Considering the theoretically medieval metric of those, the quoted number might be in some connection with the primary land allotment. Zimmermann counted also 57 empty plots (47 in 1809) within the city, as well as 20 houses and 30 barns outside the city walls.⁶⁵ The 37 empty plots functioning within the city in 1834 remained municipality property, and were offered for sale on favorable conditions for hypothetical future owners. The actual number of empty parcels was 72, since the further 35 were of private ownership, and were formally deleted and changed into gardens.⁶⁶ About ten years later, 283 residential buildings within the city walls and 27 outside them were noted; 10 in front of Burg Gate, 10 in front of Wrocław Gate, 2 in front of Nysa Gate and 5 in front of Paczków Gate, as well as 227 sheds, barns and stables, which should be of no surprise due to the importance of hop and tobacco farming for the population of Ziębice. Moreover, the people owned also 123 cows and 45 horses.⁶⁷

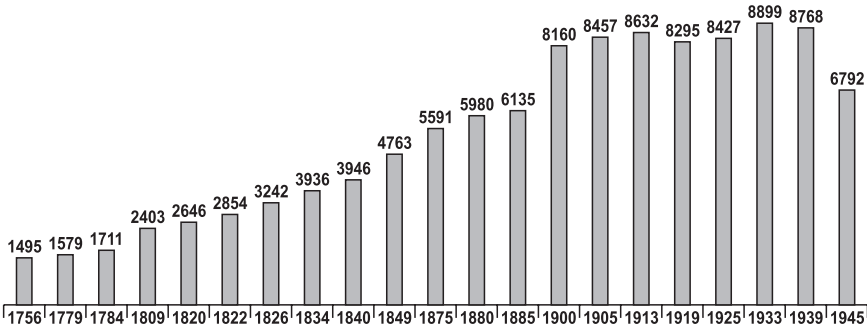

Chart 1. Population of Ziębice between 1756 and 1945, study by M. Goliński

12. Ch. F. von Werde, schematic city plan, around 1750

The increased growth of population in the 19th century resulted first of all in increased number of inhabitants in already existing houses. Secondly, it influenced spatial changes in the city, which were possible due to gradual increase in investment abilities of the society, and their new expectations caused by a civilization breakthrough. The lack of documents of the public administration of building control in Ziębice does not allow any more detailed designation of changes from the two-story buildings visible on iconography from the 18th century, into three-story constructions with attics changed into regular living spaces, and covered with only slightly slanted roofs, which are visible on photographs from the 19th century. Decoration of their elevations may prove that some changes were made in 1960s and 1970s. In most cases the constructions preserved compliance with the original land allotment. On the streets leading to the city gates these were mainly three-axis buildings. The aforementioned changes must have also been caused by the great city fire of 1863, when 20 front buildings were burnt, not to mention the backhouses situated in three neighboring blocks; between present day ul. Gliwicka and Kościuszki, ul. Słowackiego and Boczna (“Side Street”), and ul. Rzeźnicza and a side street called *Seelgässlein* at that time.⁶⁸

COUNTRYSIDE – SUBURBAN AREA

What was characteristic for legal-ownership relationships in Ziębice was that the suburban areas remained a separate administrative region for a long time. They were recognized as separate country communities. It was the cause of several serious problems, one of which was the participation of the communities in the costs of investments carried out by the city, such as building schools or enlarging the graveyard. The city remained the owner of three villages situated nearby: *Bürgerbezirk*, Lipa (*Leipe*), and Nieszków (*Reindörfel*). The first of the aforementioned villages, *Bürgerbezirk* (a “bourgeois area”) constituted a vast suburban area, whose lands surrounded the main city in a shape of a semicircle. Its location and dependence from city authorities favored bourgeois investments and further spatial changes. According to F.A. Zimmermann’s data, in 1780s houses of 53 gardeners and 16 Kötters were situated there. Such concentration of only smallholders and landless people suggests connections between 326 of local inhabitants with work for the city market. According to J.G. Knie’s data, 60 years later the number of inhabitants doubled (up to 657), and the number of houses increased by 30% (to 90). Also a water mill functioned there. Another element of the ring of suburbs surrounding the city was a settlement of *Commende*, situated on the grounds belonging to the Knights of The Cross, and later to the king (after secularization). Around 1785 in 22 gardener’s houses lived 117 people, while in 1845 in 34 houses (50% increase) lived 197 people (almost 70% increase). Another village belonging to the suburban ring was *Ohlguth*, situated by the Oława river, which at first belonged to ducal property administration, then to the monastery of Henryków, and after secularization it finally became a property of the Dutch royal family. Around 1785 in 55 gardener’s houses, a water mill and four-plex houses lived 311 people, while in 1845 the wind mill and 58 houses had 375 inhabitants. This was an area of the slowest development.⁶⁹

Outskirts of *Bürgerbezirk*, *Ohlguth* and *Commende* were included into Ziębice in 1896.⁷⁰ With no doubt this fact had an impact on maintenance of a major share of farming and trading as main sources of income of people in the developing city. Only in 1913 the number of cattle reached 590, of swines – 634, and of horses – 200. A village of Nieszków (*Reindörfel*), remote from Ziębice, remained a separate community even after the World War II. However, due to industrial investments, which will be

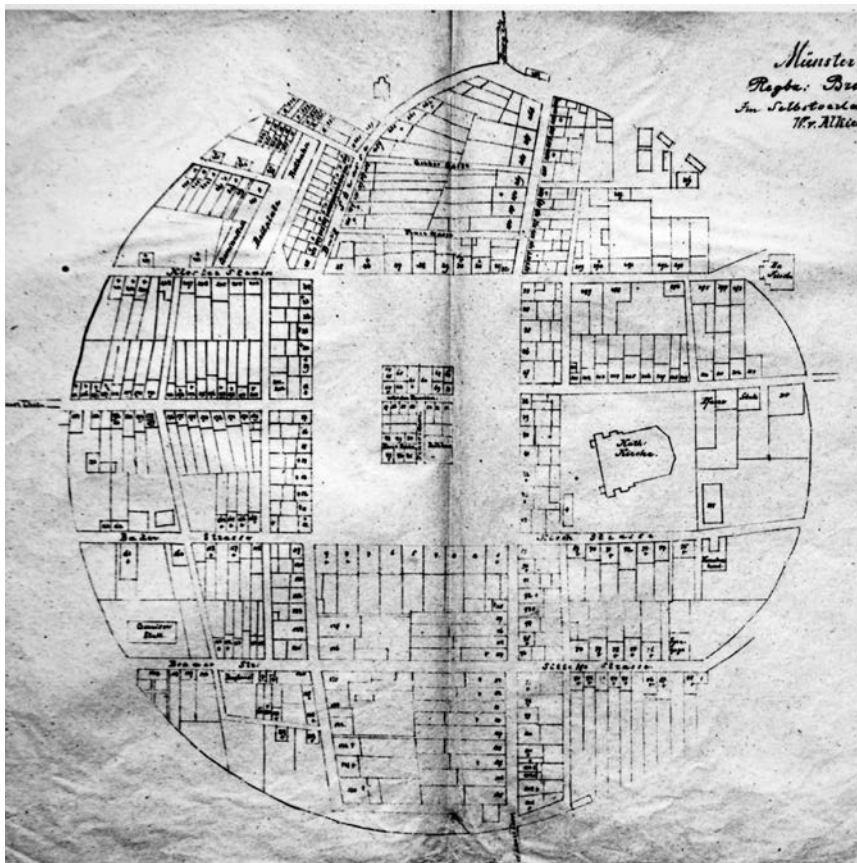
discussed later, it became connected spatially with the city since the end of 19th century. Inclusion of Nieszków happened no sooner than in 1973, while plans for development of the village were dated for the beginning of the 20th century.⁷¹ The village was the city's property until 1847. Just like the three aforementioned villages (and in contrast with Lipa, which had full serf farms), its original character was of an agricultural settlement, and it evolved into a rural suburb. Throughout the 1780s 273 people lived in 28 gardeners' houses, 6 cottage worker houses, 4 water mills and four-plex houses, including the hamlet of Krówinki (*Viehhöfel*), where another grange was situated. In the 1840s the same village consisted of 65 residential houses, 4 mills and 445 inhabitants, while the aforementioned hamlet had 10 houses and 49 dwellers, which meant over a double increase of the number of houses and inhabitants.⁷²

RAILROADS AND THE NEW INDUSTRY OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Development of industry in the first half of the 19th century was limited to an episodic functioning of a sulfuric acid factory, located by the former Weaver's Gate. The factory operated between 1834 and 1836, basing on exploitation of local sulfate deposits. It is essential to notice that a breakthrough in industry and therefore in spatial development happened no earlier than in 1872, when a railroad was built to connect Ziębice with Strzelin and Wrocław. In the following year the railroad was extended to a future communication hub in Kamieniec Żąbkowicki, and in 1874 to Kłodzko. As a result, a factory belonging to Karol Brandt was built on the fields of Nieszków (*Reindörfel*), basing on exploitation of local clay deposits and pottery making tradition (throughout 1840s 7 pottery makers and 3 brick-yards functioned in Nieszków and in the city).⁷³ It specialized in production of canalization pipes, as well as ceramics and grog products. Since 1882 the factory owned a private railway side track, and since 1891 also a train delivering raw materials from clay pits in Nieszków. In 1904 the constantly expanding factories covered 75 hectares and gave jobs to 900 people. In 1885 the owner build his villa by the factory. In 1900 an office building was built by the factory gate. As a result of Brandt's initiative, between 1882 and 1883 a sugar refinery was built on the fields belonging to *Bürgerbezirk*. It was constructed according to a project of Wernicke company from Halle, and employed from 40 to 200 workers. It used the same railway side track as the aforementioned factory. Making use of local farming potential, in 1886 a factory of dried fruits and vegetables was opened. In 1898 production on canned fruits started. The factory belonged to Carl Seidel and covered 9 hectares of land next to the railway station. Thanks to army orders, the factory was enlarged at the beginning of the 20th century and gave jobs to 150–250 people.⁷⁴ The three mentioned investments were the main initiators of rapid changes in the city's image, and decided about maintenance of its industrial character for the next century, after which the factories were closed down. During that time the factories served as employers for a great number of local people. For example in the 1930s the ceramics factory had 450 workers, while the fruit and vegetable industry employed between 200 and 600 people. This did not mean elimination of farming, trade and small manufactures from being main employment areas in the region, a prime example being broom manufacture, developed since the end of the 19th century, at first handicraft and later mechanical.⁷⁵

DIRECTIONS OF SPATIAL DEVELOPMENT AND COMMUNAL INFRASTRUCTURE IN 19TH AND THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

A factor which for a long time dominated the process of spatial development in Ziębice was development of the main communication routes. Throughout the 19th century the roads were regulated and fixed, serving as parts of public roads. In 1847 a road from Strzelin to Paczków was built, crossing through Ziębice. As means of renovation of a road from Ziębice through Krzelków to Czerłczyce, new cobble and sidewalk was put between the Wrocław Gate and the railway crossing. Also a bridge through the Oława river was widened.⁷⁶ The road served as a communication path with the railway station. At the same time a parallel street which run towards Paczków became an alternative center for development, namely due to construction of the factories (present day ul. Przemysłowa – "Industry Street"). Between 1886 and 1888 a street which surrounded the city around the outer side of the fosse (ul. Wałowa, "Dyke Street") was rebuilt. This was only possible after purchasing some lands, which divided Ziębice into two zones; an inner zone – containing the old town, and an outer zone – covering the suburbs. This division deprived the market square of its function of a communication routes center.⁷⁷ Ul. Kolejowa, which served as a way of communication between the outer and inner zones in the area of the railway station, needed an alternative. For this purpose in 1886 ul. Klasztorna was extended to reach ul. Wałowa.⁷⁸ New functions were also given to the streets in the old town. For example, in 1886 new roadway and a granite sidewalk were built on ul. Zamkowa to make it more prestigious.⁷⁹ Another communication rout which "opened" the former city center was built in 1911. Maintenance authorities agreed to take down 11 meters of the city wall in order to extend ul. Różana ("Rose Street", present day ul. Bohaterów Getta, "Ghetto Heroes Street") to reach ul. Wałowa.

13. W. v. Alkiewicz, schematic city plan, 1865

The exact range and supply sources of the canalization network in Ziębice during the modern era are not known. For the sake of its construction in 1847 the city purchased 1.5 kilometers of meadow, where new water intake was built (a so-called *Röhrwiesen*). However, wells still served as the main source of drinking water for the city and its suburbs. Throughout the 19th century construction of public facilities required deep drilling for water. Construction of modern canalization network with a pipeline taking water from a well in Starczówek (*Neu-Altmannsdorf*) took place no sooner than between 1903 and 1905. The construction works were supervised by an engineer from Wrocław, called Reinhold Mestel.⁸⁰ In 1912 the city was given a modern canalization network.⁸¹ In 1868 a private oil gas-works was opened in *Commende*. Through recycling fuel from kerosene products it supplied power for street lamps in the city. The object was closed in 1900 and changed into a residential building. In 1898 the oil gas-works was replaced with a city gas-works, which used black coal. It was situated next to the railway station.⁸² The new gas-works was closed no sooner than when a gas pipeline from Wałbrzych reached Ziębice. Its construction began in 1981. In 1920 the city was supplied with electric energy.⁸³

Existence of a little garrison (closed in 1885) did not have much influence on the city's spatial development. The most important elements of the garrison's infrastructure within the city walls were the aforementioned stables and the equestrian area built in the place of the former Franciscan buildings (present day ul. Klasztorna and Plac Strażacki – "Firefighter Square"), as well as a stable and an arsenal built in 1850 at ul. Browarna. After the soldiers moved out, the city divided the grounds and rented the area of the exercise square, stables, barns and a forge. The in-doors horse-riding track was given to the fire brigade, and the equestrian area was changed into a market place. The arsenal was reconstructed to serve Landwehr's needs. In 1886 the city purchased the land of the former military lazaretto.⁸⁴

NEW CULT OBJECTS IN THE 19TH CENTURY

Between the 18th and the 19th century a fast growing Jewish community appeared in Ziębice. Throughout the 1830s Jews constituted 5.5% of the city's population. After that point their share in the rapidly enlarging population decreased. The Jewish community was granted three empty parcels by *Sittigschengase* (present day ul. Wąska, "Narrow Street"). Between 1844 and 1845 a synagogue in English neogothic style was built there according to a project by Tischler, a master builder from Wrocław. The building is nowadays abandoned. A cemetery was built by the Jewish community on the lands called *Kreuzberg* (in the area of *Commende*), which the community purchased in 1814.⁸⁵ The cemetery was preserved until present times.

Between 1890 and 1892 and Evangelic parish house "Bethania" was built on ul. Wałowa, on the grounds belonging to *Bürgerbezirk*. It was constructed according to a project by a master builder Ludwig Wiesner. The parish house also included an institution of deaconesses. In 1891 St. John church was built on an empty parcel by a slaughterhouse. The temple was used by an "Evangelic-Lutheran" community, which separated from the united state Evangelic Church. It was designed by Wiesner from Ziębice as a single-nave construction with a tower covered with a conical helmet.⁸⁶

NEW OFFICE AND PUBLIC SERVICE OBJECTS FROM THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Until the 1840s the city was heavily indebted due to expenditures from the times of the Napoleonic wars. Restrictions resulting from that fact (as well as new possibilities connected with increased income of the city's

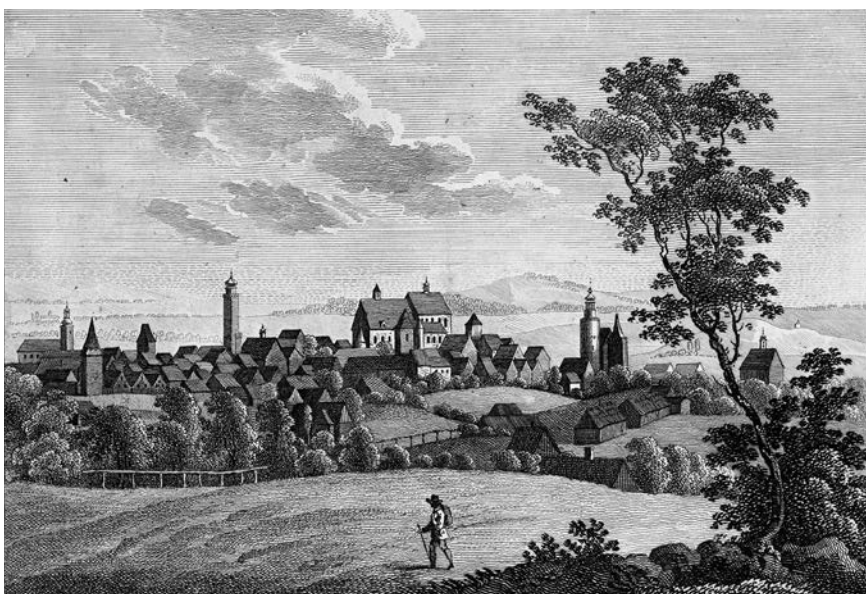

14. C. Mattis, city veduta from the southeast, 1820–1830

budget after inclusion of suburbs in 1896) should be taken into consideration while discussing chronology and scale of communal investments and development initiatives of both the state and the city. Some of them could not be avoided even when Ziębice was in a difficult situation. Increased population and cultural changes resulted in increased expenditures on education. Between 1819 and 1820 a new Catholic school was built on four empty parcels behind the vicarage (at present day ul. Gliwicka), which had been used as orchards before that time. The school was built with stones and bricks from the old gallows and the Nysa Gate, which had been demolished at the time, as well as from three cellars which had been found during construction works. In 1849 an Evangelic seminar for teachers was moved from Lewin Brzeski to Ziębice into a building purchased for this purpose in the market square (number 44 at the time, later 43). It was further moved in front of Burg Gate, into a building erected between 1854 and 1857 according to a project by an engineer Rudolf Wilhelm Gottgetreu from Opole. The construction works were supervised by construction counselor Schildner. Both the object and the seminar (joined with a school) were considered model in Prussia. In 1925 they were replaced with a new type of school – *Aufbauschule*. To fulfill the needs of the new school, a sports hall was built in 1905. A part of the abandoned building in the market square was used since 1859 by city officials, who moved out of the town hall after its transformation into a court. In 1862 the building in the Market Square also contained a primary and “higher” school for boys. The new Catholic school on ul. Nyska

served only for girls. After the World War II it was transformed into a primary school. In 1881 a new school building was built for boys in the area of the former Nysa Gate, which was changed into a high school after the World War II. Neither the aforementioned primary school nor the high school are functioning nowadays. In 1886 a private school for girls was opened but it changed location several times.⁸⁷

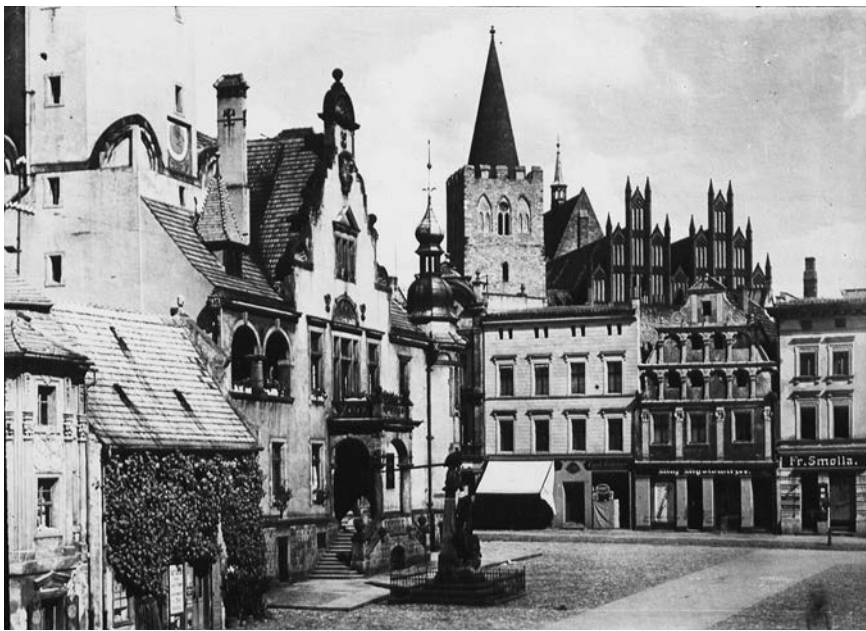
In 1849 the town hall was changed into a district court, which led to eviction of the communal authorities, who were able to move back into their old quarters no sooner than in 1878/1879, after the court was moved into a building in the castle complex on ul. Zamkowa. The old town hall, from which only a tower remained, was demolished between 1888 and 1890. Construction of a new town hall took place in the same years. The new Neo-Renaissance building was built according to R. Mühlke and O. Pötsch's plan, which was chosen in a competition organized together with the Architects Association in Berlin. In 1884 the residential building next to the private gas-works in *Commende* in front of Paczków Gate was turned into a district office (*Kreishaus*). Before that the district councilor rented a house on 1 *Junkernstrasse*. Another building was built for the office in 1910 on 1 Plac Wolności (“Freedom Square”), in the new, “representative” quarter of the city. Moved constantly from one place to another, the post office was installed in a building on 174/176 *Breslauerstrasse* (present day ul. Kolejowa) in 1887. In 1863 a telegraph station was built in Ziębice, and in 1899 a telephone network was installed.⁸⁸

15. C.F. Stuckart, city panorama from the southwest, 1820

16. Th. Blätterbauer, city veduta from the northeast, 1887

17. Market Square, town hall, view from the west, St. George church in the background, photography from the 1920s

Due to an increasing need for health care services, between 1791 and 1793 a "Friedrich Wilhelm-Bürgerhospital" was built. It was situated within the city walls, on two parcels on present day ul. Boczna (*Botengasse*), which was further called *Lazarettplatz* (Plac Szpitalny, "Hospital Square"). The hospital was run by a foundation and for some time it was considered to be a property of the city. Since 1888 the health care in the hospital, as well as ambulatory service in the city, were provided by the Sisters of Mercy of St. Borromeo, who had their headquarters in an old garrison lazaretto. In 1891 the old hospital was closed and the parcels were sold out. The new hospital was also given to the Sisters of Mercy of St. Borromeo. It was located on ul. Klasztorna, in the place of the old Franciscan monastery, on an old garrison parcel, as well as on two neighboring, empty parcels and a fourth, newly purchased parcel. The object was built between 1891 and 1893, according to a plan of building inspector Mülhke. It served as a culmination of changes that took place in the old town at the time.⁸⁹ It is essential to remember that the biggest health care provider at that time was the hospital run since 1866 by the Sisters of Saint Elisabeth, which continued the tradition of the the Knights of the Cross with the Red Star. Another hospital was opened by the end of the 19th century on ul. Kościelna, but in 1957 it was turned into a nursing home.

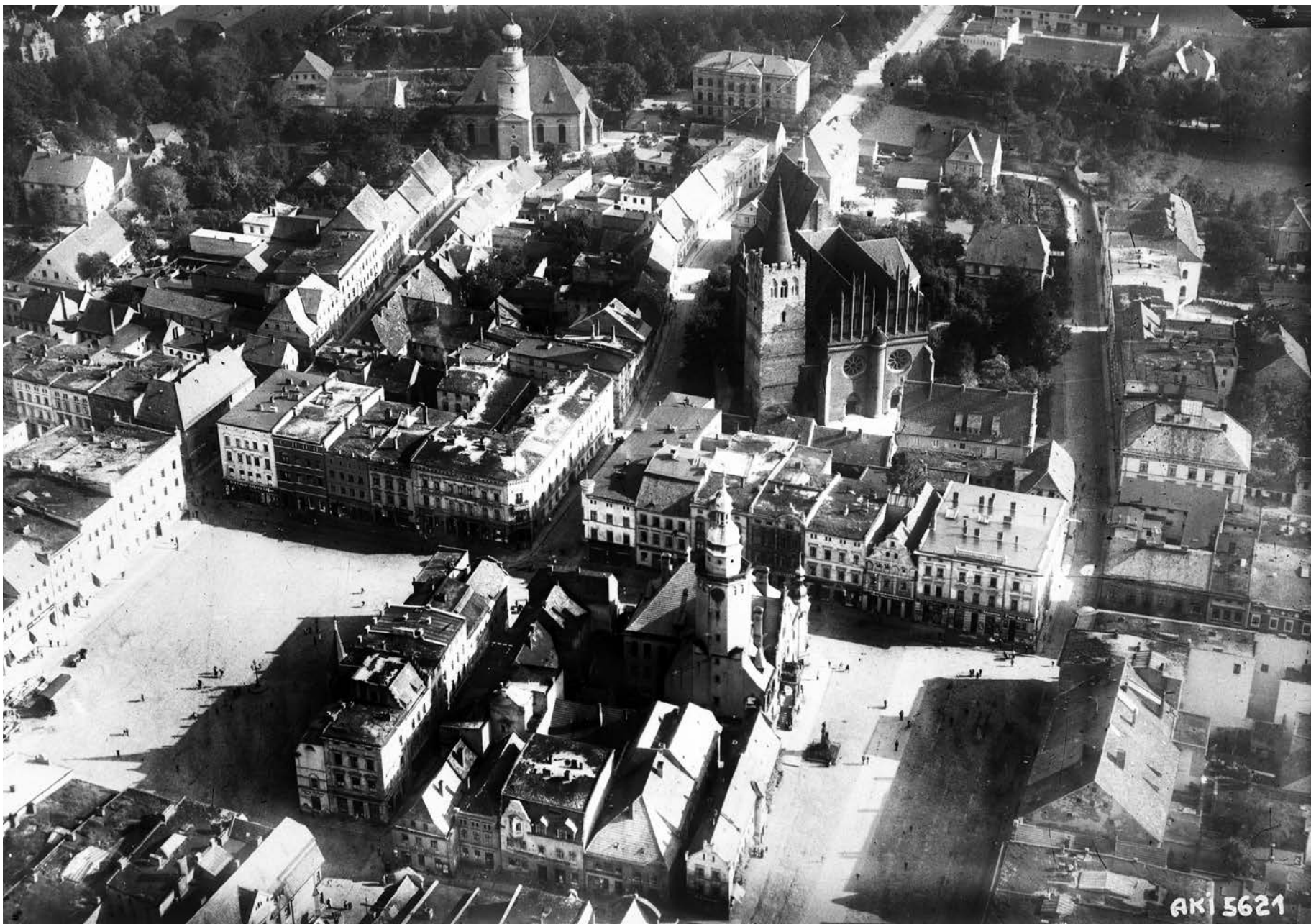
Between 1885 and 1886 the aforementioned slaughterhouse was opened, which was a communal property since 1899. In 1904 a new slaughterhouse was built outside the city center, on a newly purchased 1.5 hectares parcel next to the road to Grodków. As it has already been mentioned,

in 1886 the old in-doors horse-riding track was changed into fire brigade headquarters, with a tower erected on the square in front of the old stable. In 1912 a public swimming pool and a new sports area were build in the peripheral area of the new slaughterhouse.⁹⁰

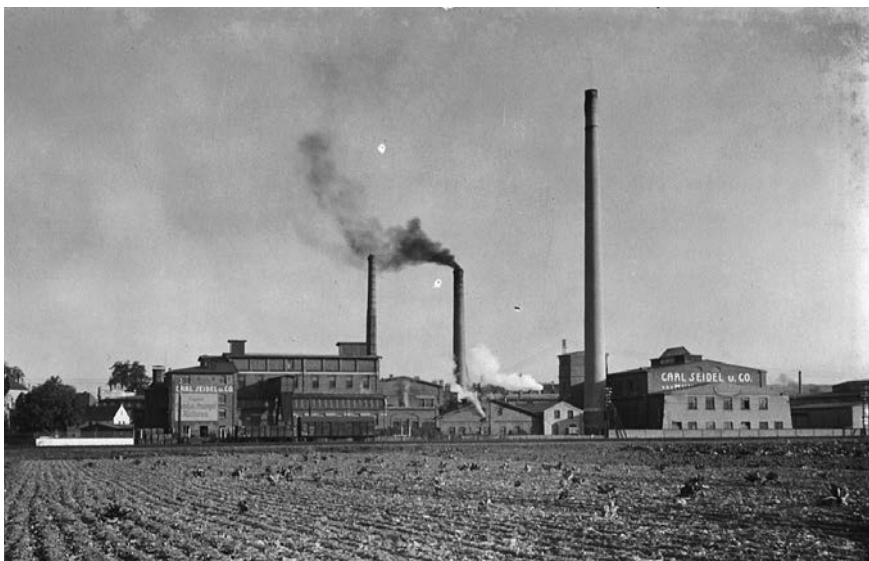
PARK

First construction works in order to develop suburban areas into recreation areas began in 1811. City authorities chose to reshape fragments of the City Forest (*Stadtwald*) on Kalinowa Góra (*Schlossberg*). At the time first landscape architecture elements were introduced, and the area of Saint Cyril's Spring was further transformed in 1891 and 1896 by the Kłodzko Mountain-lovers Association (*Glatzer Gebirgsverein*). In 1819 the suburban landscape was further changed through taking down a stone gallows situated on Gallows Hill (*Galgenberg*). A recreational function was given also to the Kaplicznik Hill (*Puselberg, Pusiliusberg*), where Saint Notburga chapel was built (erected in 1783). In 1816 a commemorative "Blücher's oak" was planted. Neither those initiatives, nor a promenade built by the Embellishment Society in 1870 from the city to the Kaplicznik hill, did stand the test of time.⁹¹

Thanks to an initiative of the Embellishment Society a public park was opened on ul. Wałowa on the grounds of one of the gardens functioning in the former stronghold area, joined with the city through a square of the former garrison lazaretto (present day Plac Szpitalny). For the sake of the park a fragment of city walls was taken down and two towers were adapted. In 1887 the Society began a process of re-forestation of the Gallows Hill, which was destroyed as a result of clay extraction. Since 1888 the hill was called *Hellwigshöhe*, and nowadays it is known as Park Mountain. Both recreation areas were joined through a promenade in 1887. In 1892, 1894 and 1897, newly forested areas were enlarged up to 9.4 hectares through purchasing neighboring parcels of the suburban *Bürgerbezirk*. Some of the lands were donated by a sponsor from Ziębice, a member of a Jewish family of Schottländer, who were Silesian finance magnates. In 1895 construction of a park in the foot of the Gallows Hill began, according to a project by Victor Göbel from Lichterfelde. In 1898 a factory of ceramic pipes gave its rights to the Gallows Hill to the Society, which decided on organizing it into a city park according to a plan by Alfred Menzel from Wrocław. Depending on the height of the terrain, various kinds of trees were planted. An artificial pond was also built, to which a fountain was added later. In 1900 the park was further enlarged to cover also the topmost part of the hill, from which a beautiful landscape was visible. Following the construction of a water supply system, a water tower was built in the park in 1905. It had a shape of a "water castle" designed by Felix Henry from Wrocław. The fountain and the hill under which the "castle" was located were dedicated to a honorary citizen of Ziębice, Julius Schottländer. In 1906 an artificial stream

18. View on the city center with the town hall and St. George church from the northwest, aerial photography 1928

19. C. Seidel u. Co. canned food factory, photography 1930s

flowing from the fountain was built. In 1904 Alfred Menzel prepared a plan of villa estate on the grounds belonging to Bruno Schottländer, which was combined with a project of a promenade around the district office.⁹² According to data from 1912, the villa estate of Menzel's design was already under construction at that time, although the discussion on the project began in 1910.⁹³ Between 1911 and 1913 a tourist shelter "Carl-Hartmann-Baude" (present day "Słoneczny Punkt" guest house) was built on the top of the Park Mountain. It was designed by architect Wiesner in early modern style. Its interior was designed by a well-known artist from Ziębice, Josef Langer.⁹⁴ Another major change in such organized landscape took place in 1970, when a ceramic monument of a White Eagle (designed by Tadeusz Teller) was placed in the park.

CHANGES IN THE CHARACTER OF CITY DEVELOPMENT IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Early 20th century is the time when first villa estates with free-standing buildings in the gardens appeared in Ziębice. The most important estate was located southeast from the city center, on the outer side of ul. Wałowa. A network of streets was delimited at the foot of Park Mountain. Its construction was supervised by officials from the district architecture agency.⁹⁵ First of all, ul. Mickiewicza and ul. Parkowa ("Park Street"), as well as Plac Wolności were built up. During the interwar period ul. Górna ("Upper Street") was also built up. After the World War II villa estates reached ul. Słoneczna ("Sunny Street"), ul. Środkowa ("Middle Street") and ul. Okrężna ("Round-about Street"). Another estate was build on the inner side of ul. Wałowa (numbers from 43 to 49), southwest from the market square.⁹⁶

More investments, especially in public facility buildings, took place by the end of the 1920s. In 1928 a new Catholic school for girls was finished. Also the old Catholic school by Saint George church and a hospital were renovated. Moreover, a teachers' seminar „Praeparandum” was built, Siedel's tinned-fruits factory was enlarged, and a cinema was opened.⁹⁷ An idea to incorporate the village of *Reindörfel* into the city appeared in 1925 (present day ul. Paczkowska and ul. Otmuchowska). A plan of its development (*Bauzonenplan*) was prepared in 1928 and introduced in 1929.⁹⁸ Further development plans were prepared in 1937 and 1940.⁹⁹ Multiple investments of Ziębice are further proved in correspondence between the city authorities and an art conservator Günther Grundmann.¹⁰⁰ In 1937 Paczków Gate was enlarged to fit in a youth shelter. Correspondence with a local art conservator about Rautenkranz hotel (31 Market Square) is dated at 1936–1937. As a former property of the monastery in Henryków, the hotel was changed into a movies theater of architect Goetsch's design.¹⁰¹ Correspondence from 1938 refers also to a cemetery chapel from the 17th century, which Grundmann agreed to demolish. In a letter from May 2, 1938 the city's inspector writes to Grundmann about establishing a museum of Ziębice and a demolition of a building on 53 Market Square (considered to be the oldest building in the vicinity, originally containing meat and bread shambles). The building was to be taken down and a savings bank of Heinrich Rumpf's design was to be built in its place. On May 13, 1938 the same official writes about remnants of the oldest city walls in Ziębice (dated at the 13th–14th century) being found during demolition of the aforementioned building. In 1940 renovation of the market square surface took place. Sidewalks were widened, flowerbeds were built and thorn trees were planted.¹⁰²

DEMOGRAPHIC CONDITIONING OF DEVELOPMENT AFTER 1945

Besides post war robberies, Ziębice was not destroyed during the World War II, and most of its inhabitants returned home by the summer of 1945.¹⁰³ A rapid increase of Polish inhabitants after the expulsion of Germans between 1946–1947, took a shape of a mass migration. Although the first way of settlement in the post-war period was instable, the number of settlers who moved through the city was enough to equal the number of population from before the war in three years. Jews constituted 15% of population at that time, but their number in the following years decreased remarkably. During the next decade the number of inhabitants increased by 25%,

reaching ten thousand (see chart 2). Such rapid condensation of people in comparison to the available dwelling possibility and its inevitable decapitalization, lead to further changes in city development. At the same time stabilization of the number of inhabitants in the following decades, together with changes in migration directions, lead to a slowdown in the development changes and their limited range. The highest number of people was noted in 1975 as a result of incorporation of Nieszków to Ziębice two years earlier. By the end of the 20th century the number of inhabitants in Ziębice started to decrease. Therefore, its further development was irrespective of the changes of local industry.

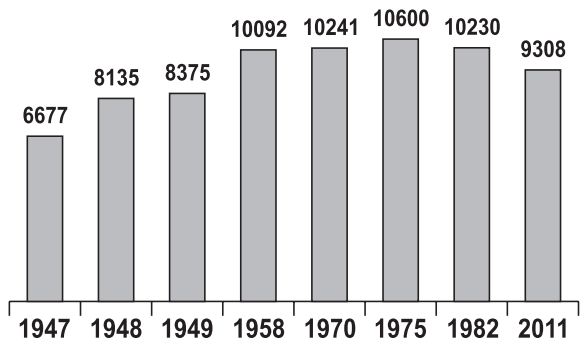

Chart 2. Population of Ziębice between 1947 and 2011, study by M. Goliński

CITY DEVELOPMENT AFTER WORLD WAR II – AN OUTLINE

Following the administration reform of 1932, the district of Ziębice was incorporated into the district of Żąbkowice. Such a state of affairs continued after the inclusion of Lower Silesia into Poland, which further deepened the marginalization of Ziębice's importance in the region. The role of Ziębice as a center of a newly enlarged commune was established after another administration reform in 1973.¹⁰⁴

According to data from 2010, the commune of Ziębice consists of 29 civil parishes. Although the city of Ziębice covers 15.07 square kilometers, which constitutes only 6.77% of the total surface of the commune, it is inhabited by 51.5% of the total number of people living in the region. Such conditions, together with a rural background, corresponded with a long term existence of plantations and farms in the city. According to data from 1949, there were 95 farms in Ziębice, while in 1958 a State Agricultural Farm, a collective farm and 88 individual farms were noted. In 1964 the number of farms reached 106, while in 1970 there were 221 farms, 330 cattle, 305 swines, and 75 horses. The new inhabitants of Ziębice, who came to the city after the World War II continued farming tradition for a long time. Only in 1988 farming was banned from possessions around the market square. It was still allowed on possessions on ul. Wałowa but an individual permission was required.¹⁰⁵ As a consequence of those changes, new usage of backyards of residential houses developed.

During the first 15 years after the war, the investments were limited to already existing buildings and reanimation of industry. Along the ceramics factory, sugar refinery and fruit and vegetable processing factory, the biggest local employer was Marchlewskiego Marchlewski Tailor Cooperative of Work. City condition after the take-over by Polish authorities is illustrated in a document from 1948:

"The city situated 208 meters above sea level by the Olawa river. Railway station present. Active industrial plants: sugar refinery, ceramics factory, tinned-food factory, two broom manufactures, soap and candles manufacture. Closed industrial plants: two devastated brick manufactures. An estate purchased in 1939 had 8920 inhabitants, currently, according to data from January 15, 1947, the number of inhabitants in 6583, including 226 Germans. City undamaged, and therefore uninhabited in comparison with the pre-war era."¹⁰⁶

More significant changes in the city landscape took place at the beginning of the 1960s. Four communal blocks of apartments were built in the city center, as well as a "millenium" school (built between 1965–1966) on ul. Spacerowa ("Stroll Street").¹⁰⁷ The aforementioned blocks were built as "fillings" in empty spaces in older rows of buildings, although they fronts did not match the line of the original parcels (examples clearly visible on ul. Grunwaldzka). Moreover, side and back streets were restructured. At the same time it is important to notice that gaps and fallows appeared again, especially in the outer parts of the old town. Major changes took place in the town hall. Except for the Committee of the Polish United Workers' Party (until 1990), from 1972 the building also contained a Museum of Household Appliances. It was possible after the City Council moved out to a building in front of Paczków Gate (10 ul. Przemysłowa, former 34 *Patschkauerstrasse*).¹⁰⁸

More serious changes, or rather supplements into outer city regions took place in the 1970s. In 1970 the city had only 789 buildings. Between 1971 and 1981 the city's only communal estate was built (Kopernik estate), which consisted of several typical blocks of apartments. Throughout the 1970s and 80s many new single-family houses were built.¹⁰⁹ Beginning of the 21st century brought further development of low-rise residential buildings, as well as opening of several big supermarket halls within the city.

RESIDENTIAL DEVELOPMENT IN THE MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERN ERA

The matter of a bourgeois residential house in Ziębice has never constituted a topic of any monographic study. Several publications on the city's history mention the topic as a side note.¹¹⁰ The only documents in which the tenement houses preserved to our times are described, are single catalog charts and an unpublished urban-historic study.¹¹¹ According to researches carried out in other cities, it may be assumed that the oldest building complex in Ziębice, constituting of several small buildings of wattle and daub construction, can be dated at the 13th century. Information on the medieval development is also supplied by remains of cellars in tenement houses, which were built from local stone materials and topped with ogives. The cellars are situated mainly in the front parts of the parcels, in a rectangle shape, with its shorter side parallel to the Market Square (with an exception of a building on 7 Market Square). The only architectural and archaeological research conducted in the area of the residential parcels in Ziębice was the study which took place recently in a tenement house on 40 Market Square, where fragments of ceramics (dated at the 14th and 15th century) were found in the lowest cultural parts.¹¹² It is known that similar constructions in Świdnica are dated at the period between the early 13th century and 1530.¹¹³ At the same time a cellar topped with ogives in Jawor located on 17 ul. Legnicka may be identified with a house where in the 14th century duchess Agnes of Świdnica lived.¹¹⁴

Cellars in Ziębice may be entered through long ramps, topped with a barrel vault, sometimes equipped with stairs with one or more bends. Cellar doors were located behind the back wall in the back part of buildings, which were probably not extended in depth.

If the wattle and daub construction of the buildings repeated the shape of cellars as they did in Świdnica, it may be assumed that the houses were mainly of pitched construction and the frontages were not altered at least since the time of the construction of the cellars, which might be connected with liquidation of arcades. It is essential to notice at this point, that no other traces of existence of arcades in Ziębice are available. Later brick constructions were built with no connection to the underground objects.

Measurements of the medieval cellars enable assignation of the original allotment. Among the modern parcels surrounding the Market Square, the major number of buildings is between 9 and 10 meters wide. After applying an allotment net with 30-feet wide modules (a feet equal 31.3 cm) on a modern cadastral map, it is visible that hypothetical borders appointed by the net are equivalent to the modern division of building blocks, including their preserved medieval cellars. Moreover, hypothetical size of particular blocks could be defined this way. Blocks: northern, southern, and southeastern would be 240 feet wide (8 parcels), the two western blocks – 210 feet each (7 parcels) and the northeast block – 180 feet (6 parcels). All blocks by the Market Square would be 140 feet deep.

No fragments of over-ground layers of the medieval tenement houses are currently known. However, it is not out of question that under the layers of plaster of modern buildings, remains of medieval constructions still exist, and that some of the ground floors repeat the earlier arrangement. The oldest of the preserved projections and decoration of ground floors of houses in the Market Square come from renaissance. It was probably the time when the lowermost parts of some of the buildings were built (for example 10, 11, 22 Market Square). A tenement house on 12 Market Square has a renaissance arrangement of the first floor. Its hallway is topped with a barrel vault with lunettes, with joints decorated with battens (cantilevers are also preserved). A neighboring room is topped with an analogical construction. A staircase situated in the middle sequence of rooms leads to a stair-head, which opens up for a hall. Below, under an arcade supported by an octagonal sandstone pillar, runs a narrow passage leading towards the back yard. The passage is also topped with a barrel vault with lunettes. In a tenement house on 22 Market Square one can find a hallway topped with a vault with joints supported with battens. In the middle of the ceiling a baker's emblem is placed – a pretzel and initials "H.K." The emblem, surrounded by plaster battens, was made in 1650. In 1989 a renaissance timber roof truss was found on the second floor of a tenement house on 29 Market Square.¹¹⁵

A tenement house whose history is known a bit better is located on 31 Market Square. It was built during the renaissance period, which is proved by an unaltered ceiling of the ground floor. The house was given by the city to the monastery of Henryków in exchange for a neighboring house on 29 Market Square, and since that time served as a city residence of the abbots.¹¹⁶ The house can be entered by a baroque portal, decorated with an emblem of the monastery with a "MORS" inscription. The portal is dated at 1702, and can be a proof of a reconstruction of the house which gave it the shape visible on F.B. Werner's illustration. The house is a monumental, four-axis construction, which was probably made of two separate tenements joined together. This may be assumed due to the unique width of the object, and also because its double top covers two parallel sloping roofs of the following buildings. This undoubtedly was the biggest and the most repre-

sentative residential house on the Market Square in Ziębice. It is essential to notice that another tenement house on this frontage, which served as an earlier residence of the abbots, was also made of two separate houses. The same iconographic source provides a view on the city featuring residential houses with profiled baroque or renaissance tops, usually with a one- or multi-storey attic. Sometimes the closing parts of gable walls are depicted as wattle and daub constructions. This type of house is preserved only in two tenement houses, on 7 and 42 Market Square. However, illustrations in F. Hartmann's chronicle indicate that there were more of such constructions, for example on 1, 8 and 9 Market Square.¹¹⁷

Except for the one built in the abbot's residence, only one more portal has been preserved on the Market Square. Currently, it is built in a screen-wall covering parcels in the place of two demolished tenements. In pictures from before 1945 it is visible that the portal was situated in the north axis of the ground floor of a tenement on 34 Market Square. Oblique stone pillars with sedilias support an arch with a keystone decorated with bas reliefs. An inscription above announces: "MORS OMNIAQUAT MDCXVI CHRISTOF GEPHART". An illustration in an unpublished historic-urban study of Ziębice shows that on the cornice there was also a small headstall in a form of an aedicula, with a figural decoration framed with volutes. The decoration depicted a genius of death, who held a skull and a sandglass.¹¹⁸

However, the image of the present-day Market Square frontages is shaped by objects built after the second half of the 19th century.

¹ *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 2–6, hrsg. v. W. Irgang, Köln-Wien 1977–1998 (further: SUB), here: Bd. 4, Nr 67; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Bd. 15 (1966), H. 3, p. 473.

² See W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen...*, 1966, p. 474.

³ M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, C 125, 511, p. 86, 147.

⁴ SUB 2, Nr 422.

⁵ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, p. 454. See *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol. 6, Warsaw 1885, p. 797, where „Ziembice, or perhaps Zubice.”

⁶ See P. Klemenz, *Die Ortsnamen des Kreises Münsterberg (Schlesien)*, Münsterberg 1927, p. 15–17.

⁷ SUB 6, Nr 24, 117, 257. The third city seal, known since 1292, represents an eagle (SUB 6, Nr 67). See *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, hrsg. v. H. Saurma Rfrh v.u.z.d. Jeltsch, Berlin 1870, p. 201–204 and Taf. VII.78–82; *Urkundenbuch der Stadt Münsterberg in Schlesien*, bearb. v. P. Bretschneider, Tl. 2: *1317 bis 1337*, Münsterberg 1928, fig. 6, 7.

⁸ See a distinctive signature „Das Münster auf dem Berge” under a photograph of a church at the beginning of F. Hartmann’s book (*Geschichte der Stadt Münsterberg in Schlesien von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*, Münsterberg 1907) and a title of a chapter introduced there by people engaged in restoration of „Erneuerung des St. Georgsmünsters” church. See also P. Klemenz, *Die Ortsnamen...*, p. 16–17.

⁹ SUB 3, Nr 57, 88, 97; W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen...*, 1966, p. 473.

¹⁰ SUB 3, Nr 124, 125.

¹¹ W. Kuhn, *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, Marburg 1968, p. 85; *idem*, *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 32 (1974), p. 5, 10.

¹² See M. Młynarska-Kaletynowa, *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28 (1980), nr 3, p. 358 map 3, includes Ziębice to settlements located around the middle of XIII century.

¹³ SUB 5, Nr 469.

¹⁴ SUB 4, Nr 67; SUB 3, Nr 587.

¹⁵ SUB 4, Nr 62.

¹⁶ SUB 4, Nr 59, 217; *Księga Henrykowska*, wyd. R. Grodecki, Poznań–Wrocław 1949, liber II. 1, 131.

¹⁷ SUB 4, Nr 348; *Regesten zur schlesischen Geschichte, (Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 7, 16, 18, 22, 29, 30) Breslau 1868–1930 (further: SR), Nr 4169; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XXI.

¹⁸ SUB 4, Nr 280, 420; SUB 5, Nr 26; SUB 6, Nr 417.

¹⁹ SR 2956, 3715. See G. Wąs, *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnośląskich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000, p. 19, 24, 80.

²⁰ SR 4705.

²¹ SUB 5, Nr 176; *Księga Henrykowska*, liber II. 7, 192–194; SR 3222.

²² SUB 6, Nr 444; SR 2641.

²³ *Księga Henrykowska*, liber II. 5, 172.SR 5, 172.

²⁴ M. Cetwiński, *Rycerstwo śląskie...*, C. 212, p. 103–105.

²⁵ SUB 6, Nr 24.

²⁶ SUB 6, Nr 24, 67, 117, 257 (a document issued by vogts and „all councilors, jurors and other citizens”).

²⁷ SUB 6, Nr 299, 437.

²⁸ SR 2641, 3735.

²⁹ SUB 6, Nr 117, 123 About further argument in 1372 see F. Hartmann, *Geschichte...*,

p. 40.

³⁰ SUB 6, p. 24, 67.

³¹ SR 4695.

³² SR 5492; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, nr XXXIV.

³³ SR 2975, 3137, 3740; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, Nr XVI; *ibidem*, Tl. 3: *Anfang 1338 bis 23. April 1358*, Münsterberg 1932, Nr Xld; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 23.

³⁴ SUB 6, nr 358. See J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, p. 104.

³⁵ SR 4385; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, Nr XXIII.

³⁶ SR 5722; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, Nr XXXV; F. Hartmann, *Geschichte...*,

p. 30.

³⁷ See F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 45.

³⁸ SR 5468; *Urkundenbuch der Stadt...*, Tl. 2, Nr XXXIII; F. Hartmann, *Geschichte...*,

p. 26.

³⁹ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 41–42.

⁴⁰ State Archive in Wrocław (further: APWr), Rep. 84 nr 119 (147); F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 46.

⁴¹ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 131–132, 136–137, 213, 228.

⁴² K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten*, Bd. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein (Münsterberg)*, Breslau 1944, p. 29–31.

⁴³ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych...*, p. 68, 69, 104; R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, p. 595–601.

⁴⁴ See M. Zlat, *Ziębice*, Wrocław 1967, p. 9–11.

⁴⁵ „Münsterberger Zeitung. Haupt- Anzeige und Unterhaltungsblatt für Stadt und Kreis Münsterberg verbunden mit Münsterberger Strassen Anzeiger”, 27 Juli 1886.

⁴⁶ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler der Lankreise des Reg. Bezirks Breslau*, Bd. 2, Breslau 1889, p. 99–100; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 146–147, 198–202; M. Zlat, *Ziębice...*, p. 51–53.

⁴⁷ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 202–204, 347.

⁴⁸ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 4, Brieg 1785, p. 43.

⁴⁹ APWr, Iconography Catalogue 1131.

⁵⁰ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, p. 93–99; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 49–60, 162, 252–254, 305, 376–378, 411–414, 569–572; J. Zieliński, *Kościół farny w Ziębicach i jego architektura z XIII w.*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, vol. 2, 1963, p. 5f; M. Zlat, *Ziębice*, p. 53–114; H. Gerlic, *Fundacje na rzecz ziębickiego kościoła farnego w średniowieczu*, [in:] *Ziębice – miasto św. Jerzego. Dzieje i kultura dawnej stolicy książęcej*, edited by B. Czechowicz, Wrocław 2010, p. 133–159.

⁵¹ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 70–72, 133–134, 261–266, 290, 383.

⁵² F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 154–155, 255–261, 309–314, 402–404; H. Hammetter, *Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum des Klosters der Elisabethinerinnen zu Münsterberg. 1866 bis 1916*, Münsterberg 1916, p. 10–14, 23–52; M. Zlat, *Ziębice*, p. 117–123; R. Heś, *Komandoria Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą w Ziębicach w średniowieczu*, [in:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, p. 171–180; A. Wojtyła, *Barokowy kościół Świętych Piotra i Pawła w Ziębicach na tle świątyni Zakonu Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą*, [in:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, p. 181–193.

⁵³ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 166, 215–219, 366, 396.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 159, 207–208, 236–241; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, p. 37–38; M. Zlat, *Ziębice*, p. 123–125.

⁵⁵ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 107, 156–157, 206, 208–213, 290, 328–337, 378; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, p. 37–39; M. Zlat, *Ziębice*, p. 125–128.

⁵⁶ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, p. 100; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 205–207, 215; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, p. 31–35; M. Zlat, *Ziębice*, p. 34–39.

⁵⁷ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 207; K. Bimler, *Die Schlesischen masiven Wehrbauten...*, p. 35–36.

⁵⁸ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 85, 205.

⁵⁹ W. Pfitzner, *Versuch einer Geschichte des vormaligen Fürstlichen Cisterzienser-Stiftes Heinrichau bei Münsterberg in Schlesien*, Breslau 1846, p. 198; H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, p. 101; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 214–215.

⁶⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 205; M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, [in:] F. Hartmann, *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, translated by M. Czapliński, Wrocław 1992, p. 279.

⁶¹ H. Lutsch, *Die Kunstdenkmäler...*, p. 100; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 162; „Wir Schlesier”, Jhg. 16, 1935/1936, p. 161–162; M. Zlat, *Ziębice*, p. 115–117.

⁶² F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 177–178.

⁶³ *Ibidem*, p. 232, 279.

⁶⁴ *Rzemiosło w miastach śląskich w roku 1762/1763*, published by Z. Kwaśny, Wrocław 1989, p. 18–19; F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, p. 46–47.

⁶⁵ F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, p. 43, 45; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 178, 280, 342.

⁶⁶ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 383.

⁶⁷ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, p. 874–875.

⁶⁸ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 401.

⁶⁹ F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, p. 56, 76; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, p. 68, 81, 459.

⁷⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 408.

⁷¹ M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 231, 314.

⁷² F.A. Zimmermann, *Beyträge...*, p. 79; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, p. 541; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 392.

⁷³ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht...*, p. 875.

⁷⁴ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 382–383, 406–408, 417–418, 429–431.

⁷⁵ M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 276, 231.

⁷⁶ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 392, 420–421.

⁷⁷ „Münsterberger Zeitung”, 11 Febr. 1886; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 437–438.

⁷⁸ „Münsterberger Zeitung”, 24 Juni 1886.

⁷⁹ „Münsterberger Zeitung”, 17 Febr., 22 Apr., 22 Juli 1886, 10 März 1887; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 427.

⁸⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 555.

⁸¹ M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 230.

⁸² F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 405–406.

⁸³ M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 253.

⁸⁴ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 421–422, 429.

⁸⁵ The grounds were purchased by a person who did not have any rights to it, so the procedure had to be repeated in 1829. F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 389–391.

⁸⁶ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 461–465.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 374–375, 394, 400–401, 414–415, 427–429, 505–506, 508, 515–520, 528.

⁸⁸ „Münsterberger Zeitung”, 22 Juli 1886, 2 April, 7 Juli, 28 Juli 1887; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 401, 410, 422, 431–435, 443–457.

⁸⁹ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 285–288, 442, 466–471.

⁹⁰ „Münsterberger Zeitung”, 22 Febr. 1886; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 419, 423–427; M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 239.

⁹¹ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 360–361, 369; D. Wojtucki, *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku*, n.p., 2009, p. 511–512; M. Dziedzic, *Organizacje turystyczne w Ziębicach do 1945 roku*, [in:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, p. 303.

⁹² F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 556.

⁹³ APWr, Rejencja Wrocławska 13021: Bausachen der Stadt Münsterberg, from 1883, k. 113.

⁹⁴ „Münsterberger Zeitung”, 30 März, 10 Juli, 30 Sept. 1886; F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 384, 529–564; „Schlesien”, Jhg. 6, 1913, p. 625–626; M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 238; M. Dziedzic, *Organizacje turystyczne...*, p. 309–313.

⁹⁵ See Bausachen..., k. 110.

⁹⁶ *Ibidem*, k. 116–118.

⁹⁷ APWr, Rejencja Wrocławska 13022: Akten betreffend Bausachen in der Stadt Münsterberg, k 19.

⁹⁸ *Ibidem*, k. 33.

⁹⁹ APWr, Kart. Rej. Wr. IV/ 325, 327.

¹⁰⁰ APWr, Akta Konserwatora Prowincji Śląskiej, file 560.

¹⁰¹ *Ibidem*, file 563.

¹⁰² *Ibidem*, file 557.

¹⁰³ See APWr, Governor’s Office, Wrocław XVIII/ 47: Rola i znaczenie małych miast i miasteczek na Dolnym Śląsku, 1948, p. 51; *Początki Polski Ludowej w mieście Ziębicach i jego okolicy*, ed. A. Konieczny, (*Materiały historyczne do dziejów miasta Ziębic i regionu*, no. 5) Wrocław 1976, p. 8–10, 15–18.

¹⁰⁴ *Podziały administracyjne w Polsce Ludowej 1945–1975 ze szczególnym uwzględnieniem regionu ziębicko-ząbkowickiego*, collected by M. Ptak, (Materiały historyczne..., no. 7) Wrocław 1976, p. 19, 21.

¹⁰⁵ M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 317.

¹⁰⁶ A study entitled „Rola i znaczenie małych miast i miasteczek na Dolnym Śląsku (opracowanie) 1948”, APWr, Governor’s Office, Wrocław XVIII/ 47, p. 51 Ziębice.

¹⁰⁷ M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 310–311.

¹⁰⁸ G. Dziedzic, *Życie kulturalne Ziębic w latach 1871–1945*, [in:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, p. 239–244.

¹⁰⁹ M. Czapliński, *Ziębice w XX w.*, p. 311–317.

¹¹⁰ F. Hartmann, *Geschichte...*; M. Zlat, *Ziębice...*

¹¹¹ See M. Rochowicz, A. Wodzińska, *Ziębice. Studium hist.-urbanistyczne miasta*, Wrocław 1989, vols. 1–8 (typescript available in the archives of the local office of the National Heritage Board in Wrocław).

¹¹² Architectural and archaeological research in the cellar of tenement house on 40 Market Square in Ziębice, conducted by R. Gliński in 2013. Acknowledgements to A. Pankiewicz and K. Bykowski for their help with dating the ceramics.

¹¹³ M. Chorowska, *Od szachulców do kamienic. Etapy kształtowania się średniowiecznej zabudowy mieszkalnej w Świdnicy na przykładzie zachodniej pierzei rynku*, [in:] *Non solum villae. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Stanisławowi Medekszy*, edited by J. Kościuk, Wrocław 2010, p. 351.

¹¹⁴ W. Wilczyńska-Koper, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Jawora woj. Legnica*, Wrocław 1980, p. 221 (typescript available in the archives of the local office of the National Heritage Board in Wrocław, signature PDNH 164).

¹¹⁵ M. Rochowicz, A. Wodzińska, *Ziębice. Studium...*, vol. 2, p. 116 (typescript available in the archives of the local office of the National Heritage Board in Wrocław, signature PDNH 267).

¹¹⁶ F. Hartmann, *Geschichte...*, p. 214–215.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 171, 301.

¹¹⁸ M. Rochowicz, A. Wodzińska, *Ziębice. Studium...*, vol. 6, photo 202, (typescript available in the archives of the local office of the National Heritage Board in Wrocław, signature PDNH 271).

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

ARCHIWALIA I NIEPUBLIKOWANE STUDIA / ARCHIVES AND UNPUBLISHED STUDIES

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, zespoły:
– Depozyt miasta Ziębic (Rep. 132a)
– Dokumenty klasztoru cystersów w Henrykowie (Rep. 84)
– Konserwator Zabytków Prowincji Dolnośląskiej we Wrocławiu
– Księstwo Ziębickie
– Rejencja Wrocławska
– Starostwo Powiatowe w Ziębicach
– Urząd Wojewódzki we Wrocławiu 1945–1950
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim
– Akta miasta Ziębic
M. Rochowicz, A. Wodzińska, *Ziębice. Studium hist.-urbanistyczne miasta*, Wrocław 1989, t. 1–8 (maszynopis w archiwum Oddziału Terenowego Narodowego Instytutu Dziedzictwa we Wrocławiu).

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE I PRASA / DOCUMENTS AND PRESS

Księga Henrykowska, wyd. R. Grodecki, Poznań–Wrocław 1949.
Początki Polski Ludowej w mieście Ziębicach i jego okolicy, opr. A. Konieczny, (*Materiały historyczne do dziejów miasta Ziębic i regionu*, Nr 5) Wrocław 1976.
Podziały administracyjne w Polsce Ludowej 1945–1975 ze szczególnym uwzględnieniem regionu ziębicko-ząbkowickiego, zebrał M. Ptak, (*Materiały historyczne do dziejów miasta Ziębic i regionu*, Nr 7) Wrocław 1976.
Regesten zur schlesischen Geschichte, (*Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 7, 16, 18, 22, 29, 30) Breslau 1868–1930.
Rzemiosło w miastach śląskich w roku 1762/1763, wyd. Z. Kwaśny, Wrocław 1989.
Schlesisches Urkundenbuch, Bd. 2–6, hrsg. v. W. Irgang, Köln–Wien 1977–1998.
Urkundenbuch der Stadt Münsterberg in Schlesien, bearb. v. P. Bretschneider, Tl. 2–3, Münsterberg 1928–1932.
„Münsterberger Zeitung”, 1884–1887.
„Schlesien. Illustrierte Zeitschrift für die Pflege heimatlicher Kultur...”, 1907–1914.
„Wir Schlesier! Halbmonatsschrift für schlesisches Wesen...”, 1920–1939.

OPRACOWANIA / STUDIES AND REPORTS

Bimler K., *Die Schlesischen masiven Wehrbauten*, Bd. 5: *Fürstentum Münsterberg. Kreis Frankenstein (Münsterberg)*, Breslau 1944.
Cetwiński M., *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982.
Chorowska M., *Od szachulców do kamienic. Etapy kształtowania się średniowiecznej zabudowy mieszkalnej w Świdnicy na przykładzie zachodniej pierzei rynku*, [w:] *Non solum villae. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Stanisławowi Medekszy*, pod red. J. Kościuka, Wrocław 2010, s. 347–360.
Czapliński M., *Ziębice w XX w.*, [w:] F. Hartmann, *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, tłum. M. Czapliński, Wrocław 1992, s. 229–320.
Dziedzic G., *Życie kulturalne Ziębic w latach 1871–1945*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego. Dzieje i kultura dawnej stolicy książęcej*, pod red. B. Czechowicza, Wrocław 2010, s. 229–246.

Dziedzic M., *Organizacje turystyczne w Ziębicach do 1945 roku*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 303–314.
Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.
Gerlic H., *Fundacje na rzecz ziębickiego kościoła farnego w średniowieczu*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 133–160.
Hammetter H., *Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum des Klosters der Elisabethinerinnen zu Münsterberg. 1866 bis 1916*, Münsterberg 1916.
Hartmann F., *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, tłum. M. Czapliński, Wrocław 1992.
Hartmann F., *Geschichte der Stadt Münsterberg in Schlesien von ihrer Gründung bis zur Gegenwart*, Münsterberg 1907.
Heś R., *Komandoria Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą w Ziębicach w średniowieczu*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 171–180.
Klemenz P., *Die Ortsnamen des Kreises Münsterberg (Schlesien)*, Münsterberg 1927.
Knie J.G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der königlichen preuss. Provinz Schlesien*, Breslau 1845.
Kuhn W., *Die deutschrechtlichen Städte in Schlesien und Polen in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts*, Marburg 1968.
Kuhn W., *Die Städtegründungspolitik der schlesischen Piasten in 13. Jahrhundert, vor allem gegenüber Kirche und Adel*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte”, Bd. 32 (1974), s. 1–20.
Lutsch H., *Die Künstdenkmäler der Lankreise des Reg. Bezirks Breslau*, Bd. 2, Breslau 1889.
Młynarska-Kaletynowa M., *Rozwój sieci miejskiej na Śląsku na przełomie XII/XIII i w XIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 28 (1980), nr 3, s. 349–361.
Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.
Pfitzner W., *Versuch einer Geschichte des vormaligen Fürstlichen Cisterzienser-Stiftes Heinrichau bei Münsterberg in Schlesien*, Breslau 1846.
Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6, Warszawa 1885.
Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel, hrsg. v. H. Saurma Rfrh v.u.z.d. Jeltsch, Berlin 1870.
Wąs G., *Klasztory franciszkańskie w miastach śląskich i górnołużyckich XIII–XVI wieku*, Wrocław 2000.
Wojtucki D., *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku*, [b.m.w.] 2009.
Wojtyła A., *Barokowy kościół Świętych Piotra i Pawła w Ziębicach na tle świątyń Zakonu Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą*, [w:] *Ziębice – miasto św. Jerzego...*, s. 181–194.
Ziębice – miasto św. Jerzego. Dzieje i kultura dawnej stolicy książęcej, pod red. B. Czechowicza, Wrocław 2010.
Zieliński J., *Kościół farny w Ziębicach i jego architektura z XIII w.*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. 2, 1963, s. 5–15.
Zimmermann F.A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 4, Brieg 1785.
Zlat M., *Ziębice*, Wrocław1967.

KARTOGRAFIA I ILUSTRACJE

Opracował Rafał Eysymontt

Na okładce i stronie tytułowej: Ziębice. **Panorama miasta od południowego zachodu, 1738.** F.B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VIIIe. Vorstellung der Prospecte von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Tablica VII – Scn. 55–61. Miedzioryt kolorowany, wymiary: 26,3 × 16,7 cm.

Zbiory Ikonograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn.: 595029.

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i na ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa, oprac. kart. J. Polamarczuk.
2. Ziębice. Szkic panoramy miasta od północy, lata 30. XVIII w. F.B. Werner, *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere länder, Pamiętnik z podróży Benjamina Fasserle.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 28,5 × 12,5 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn.: Hs R. 555e, R 8430, s. 3.
3. Ziębice. Panorama miasta od północy, 1762-1771. *Münsterberg von Mitternacht an zu sehen.* F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 5,6 × 17,6 cm.

Legenda:

- Begräbnis kirchel
- Das Neysser Thor
- Das Fürste Schlos
- Gefängnis Thurn
- Der Pfarrhof
- Pfarr Kirch zu S. Gergen
- Patschkaüer Thor
- Rathaüs und Thurn
- Corper Christi Capell Anno 1736 erbaut
- Das Burg Tor
- Rüdera von der adelen Burg
- Die werwüste Closss K.
- Bresl. Thor
- Creutz herren Commende d SS. Peter und Paul
- Schwartze Ohlau fluss

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV; BU WR IV – 502 (2).

4. Ziębice. Panorama miasta od zachodu, 1762-1771. *Münsterberg in Prospect von Occident.* F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 8,5 × 18 cm.

Legenda:

- Creütz Herren Comenderie
- Das Bresl. Tor
- Rudera der alten Closter Kirche
- Heilige Leichnam Capelle
- Das Bürg Tor
- Rathaus Thurn
- Pfar Kirche zu S. Georg
- Das Heutige Schloss
- Das patschkaüer Tor
- Begräbnis Kirchel
- Hopfen garte

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV; BU WR IV – 495.

5. Ziębice. Widok ratusza i jego otoczenia, 1762-1771. *Rathaus in Münsterberg und Revier.* F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 8,8 × 16,5 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV; BU WR IV – 500.

6. Ziębice. Kościół parafialny pw. św. Jerzego, widok ogólny, 1762–1771. *Pfar Kirch zu S. Georgen in Münsterberg.* F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 7,6 × 15,4 cm. Rękopis, daty cytowane w woluminie: 1762–1771. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV; BU WR IV – 493.

7. Ziębice. Komenda i kościół krzyżowców, nowy zamek w Ziębicach, 1762-1771. *Creutz Herrn Comende.* F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 8 × 7,6 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV; BU WR IV – 497/L, IV – 497/P.

8. Ziębice. Pozostałości starego zamku i kaplica Bożego Ciała, widok ogólny, 1762–1771. *Der Burg Platz und Corporisti Capell.* F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren*

wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen. Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 8,5 × 16,5 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV; BU WR IV – 494.

9. Ziębice. Fasada kościoła św. Jerzego, 1893. Fotografia, wymiary: 18,3 × 17,6 cm. Herder-Institut Marburg, sygn.: NBA 235875.

10. Ziębice. Rzut poziomu empor kościoła ewangelickiego, 1902. *O.M.: „Ev. Kirche zu Münsterberg.” - U.I.: „Emporengeschoss/ 359 Plätze” - U.r.: „Breslau, d. 27. April 1902 / [gez.] Hans Poelzig / Regierungsbaumeister”,* wymiary: 29,4 × 20,3 cm. Herder-Institut Marburg, sygn.: NBA 129 598.

11. Ziębice. Szkic sklepienia w hotelu „Rautenkranz”, 1885. Rysunek techniczny, sygn.: („HL”) 7/X.85” – M, wymiary: 29,3 × 22 cm. Herder-Institut Marburg, sygn.: NBA 243412.

12. Ziębice. Schematyczny plan miasta, ok. 1750. *Münsterberg.* Karta tytułowa w: *Christian Friedrich von Wrede, Krieses Carte des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längs der Oesterreichischen Grenzte über Troppau und Jaegerndorff bis Patschkau und so vortan über Münsterberg nach Brieg.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 11 × 10 cm, skala oryginału ok. 1:13 500. Oznaczona sieć dróg, zabudowania, lasy, szrafowaniem rzeźba terenu. Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 2 Kart N 15060 - 3.

13. Ziębice. Schematyczny plan miasta, 1865. W. v. Alkiewicz, fot. P. Polkowski (przed 1939), wymiary fotografii: 20,5 × 17,5 cm. Oznaczono parcelację z numeracją i nazwy ulic.Herder-Institut Marburg, Bildarchiv, sygn.: NBA 4d 8695.

14. Ziębice. Weduta miasta od strony południowo-wschodniej, 1820–1830. *MÜNSTERBERG.* Litografia kolorowana, sygn.: C. Mattis, Schmiedeberg, wymiary: 24 × 19,5 cm. Od lewej widoczny kościół krzyżowców, wieża ratusza, kościół parafialny i kościół ewangelicki. Herder-Institut Marburg, Zbiór Haselbacha, sygn.: NBA P.3079.

15. Ziębice. Panorama miasta od południowego zachodu, 1820. *Münsterberg.* Carl Friedrich Stuckart. Staloryt, wymiary: 20 × 15 cm. W centrum ilustracji widoczna wieża ratusza, po prawej kościół parafialny. Herder- Institut Marburg, Zbiór Haselbacha, sygn.: NBA P.1573.

16. Ziębice. Weduta miasta od strony północno-wschodniej, 1887. *MÜNSTERBERG.* Litografia, sygn. Gez. v. Th. Blätterbauer, Verlag von C. Flemming in Glogau.; Gest. v. Huber, wymiary: 24 × 16,5 cm. W centrum ilustracji widoczny kościół ewangelicki, po lewej kościół parafialny, po prawej kościół krzyżowców. Herder-Institut Marburg, Zbiór Haselbacha, sygn.: NBA P.1574.

17. Ziębice. Widok centrum miasta z ratuszem i kościołem pw. św. Jerzego od północnego zachodu, 1928. Fotografia lotnicza, wymiary: 24 × 16,5 cm. Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, sygn.: NBA 59218.

18. Ziębice. Rynek, ratusz, widok od zachodu, w głębi kościół Św. Jerzego. Lata 30. XX w. Negatyw szklany atelier „Makart”, wymiary: 18 × 12cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn.: Inw. Fot. 6938.

19. Ziębice. Fabryka konserw C. Seidel u. Co. Lata 30. XX w. Negatyw szklany atelier „Makart”, wymiary: 10 × 14,9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn.: Inw. Fot. 6968.

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Ziębice. **Plan katastralny.** Skala 1 : 2500. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. J. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Plan w skali 1 : 2500 opracowany na podstawie planu katastralnego z ok. 1920 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

2. Ziębice. **Plan katastralny.** Skala 1 : 2500. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1 : 2500 opracowany na podstawie planów katastralnych z 1934 i 1862 roku, przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

3. Ziębice. **Rozwój przestrzenny miasta.** Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan opracowany na podstawie mapy topograficznej w skali 1 : 10 000 z 1987 i 1997 r.

4. Ziębice. **Funkcje najważniejszych obiektów centrum miasta.** Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2012 r.

5. Ziębice. **Czas powstania najważniejszych obiektów (do 1945 roku).** Oprac. R. Eysymontt. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2012 r.

6. Ziębice. **Rzuty średniowiecznych i nowożytnych piwnic potwierdzonych współczesnymi pomiarami.** Oprac. Radosław Gliński. Oprac. kart. Radosław Gliński, Marcin Siehankiewicz. Plan opracowany na podstawie mapy numerycznej z 2012 r.

7. Ziębice. **Mapa księstwa ziębickiego, pol. XVIII w.** *Das Fürstenthum Münsterberg zum Bresslauischen Ober-Amt gehörig.* F.B. Werner, Miedzioryt kolorowany, wymiary: 23,5 × 34,6 cm, - 1 mila (2000 rh Ruthen) = 21,8 cm. Nad mapą u góry widok miasta Ziębice, u dołu widok miasta Żąbkowice.

Legenda:

1. Begräbnis Kirche.
2. Neisser Thor.
3. Auerspergische fürstl. Schloss.
4. Gefängnis Thurn.
5. Pfarr Kirche zu S. George.
6. Patschkauer Thor.
7. Rath-Haus Thurn.
8. Der Burg Thor.
9. Corporis Christi Kirche.
10. Verwüstete Creutz Kirche.
11. Breslauer Thor.
12. Creutzherrn Comende Petr. u. Paul.

Oznaczenie wód.

Zbiory Kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn.: 2482-IV B.

8. Ziębice. Panorama miasta od południowego zachodu, 1738. F.B. Werner, *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII ie. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F.B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Tablica VII – Scn. 55–61. Miedzioryt kolorowany, wymiary: 26,3 × 16,7 cm.

Legenda:

Creutz-Herrn Probstey
Breslauische Tor
Das alte Closter
Burg-Tor
Rach-Haus Thurn
Pfarr-Kirche
Das alte Fürste Burg
Das Neißer Thor
Begräbnis Kirchel
Pats-Kauer Tor

Zbiory Ikonograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, sygn.: 595029.

9. Ziębice. Miasto, widok z lotu ptaka, 1762–1771. *Münsterberg.* F.B. Werner, widok zamieszczony w: *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 34 × 27,5 cm.

Legenda:

Pfar Kirch zu S. Georg
Ruinierte Closter K.
Das Rathaus und Revier
Die Schule
Pfarr Haus
Die Wirtschaft
Rüder der Adelburg
Das Burg Tor
Das Heutige Schloss
Neisser Tor
Bebräbnis Kirchel
Patschkaüer Tor
Mühl Thor
Bresl. Thor
Creuzherren Commende

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. IV F 113b, tom IV; BU WR IV – 488/489.

10. Ziębice. Plan miasta, 1762–1771. *Grund Ris von Münsterberg.* F.B. Werner, *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 283 × 340 mm.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, nr inw. IV F 113b, tom IV BU WR IV – 498.

11. Ziębice. Mapa okolic miasta z lat 1747–1753. Ch.F. v. Wrede, *Krieges Karte der Gegend von Breslau bis an die Pohlinsche Grenze und von Creuzburg bis nach Zullchau in 42 Sectiones eingetheilet.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 59 × 43 cm, skala liniowa - 1 mila (2000 rh Ruthen) = 21,8 cm, skala oryginału 1 : 34 500. Mapa ukazuje rzeźbę terenu, wody, lasy, sieć drogową i zabudowę. Na czerwono oznaczono granicę księstwa brzeskiego i ziębickiego.

Stadtbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn.: N 15060, Bd. 3, Karte 12.

12. Ziębice. Mapa otoczenia Ziębic, ok. 1780. Rysunek piórkiem kolorowany, jeden z 14 arkuszy, każdy o wymiarach 44 × 32 cm, skala oryginału ok. 1 : 25 000. Oznaczona sieć dróg, zabudowania, lasy, zabudowa oznaczona kolorem karminowym, rzeźba terenu szrafowaniem. Mapa sięga na północ do Henrykowa, na północnym zachodzie do Cienkowic, a na południowym zachodzie do Sieroszowa.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, S Kart N 18279, Blatt 08.

13. Ziębice. Mapa otoczenia, 1764–1770. Wilhelm Ludwig Regler, *Schlesien links der Oder ohna Grafschaft Glatz.* Rysunek kolorowany, wymiary kart podklejonych wtórnice na płótnie: 89 × 62 cm, skala 1 : 24 000. Mapa 104, sekcja 74. Oznaczono drogi, lasy, rzeźbę terenu.

Staatsbibliothek Berlin. Kartenabteilung, sygn.: Kart N 15 140.

14. Ziębice. Mapa otoczenia rolnego, 1768, kopia ok. 1900. *Karte der In Münsterberger Stadt Wirtschaft, Aecker Und Wiesen nebst den In der Stadt befindlichen Wusten Stellen, gez. Von Bornsteaedt.* Rysunek piórkiem kolorowany na kalce, podklejony na płótnie, wymiary: 95 × 76 cm, skala liniowa 150 reńskich prętów = 11,5 cm, skala oryginału ok. 1 : 5000, orientacja północno-zachodnia. W mieście numeracja wybranych parceli, na zewnątrz nazwy

terenów rolnych. Mapa pogorzeliśk w mieście i terenów rolnych oraz miejskich terenów rolnych.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.: Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/ 706 Ziębice.

15. Ziębice. Mapa topograficzna, 1824. *Urmesstischblatt.* Fragmenty czterech sekcji: **3191, 3192, 3136, 3137. Podporucznik C. Curio.** Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 49 × 35 cm, skala oryginału 1 : 24 000. Oznaczona sieć dróg, zabudowania, lasy, szrafowaniem rzeźba terenu.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, N. 729, Blatt 3191, 3192, 3136, 3137.

16. Ziębice. Mapa topograficzna, 1884. *Messtischblatt.* Fragmenty dwóch sekcji: 3137 Münsterberg, 3192 Lindenau. Druk czarno-biały, wymiary: 56 × 59 cm, skala oryginału 1 : 25 000. Oznaczona sieć dróg, zabudowania, lasy, rzeźba terenu.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.: Zb. Kart. XXIV 1089/1, 1171.

17. Ziębice. Mapa stosunków wodnych dla terenów rolnych okolic Ziębic, 1902. *Karte des Gemeinde Bezirk Münsterberg im Kreise Münsterberg.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 25 × 40 cm, skala oryginału 1 : 10 000. Obszerna legenda dotycząca użytkowania terenów rolnych i prowadzenia dróg na terenach zalewowych działu wodnego między Łabą i Odrą.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.: Kartografia Rejencji Wrocławskiej IX/27.

18. Ziębice. Plan miasta, ok. 1940. *Münsterberg, Entwurf zum Flächenwirtschaftsplan.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 70,5 × 72 cm, skala oryginału 1 : 5000. Oznaczenie zabudowy, planowanej zabudowy, istniejącej i planowanej zabudowy przemysłowej, ogródków działkowych, terenów zielonych i planowanych terenów zielonych, grup drzew oraz terenów z wysokim stanem wody, a także dróg krajowych I i II klasy. Oznaczone poziomice.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, sygn.: Kartografia Rejencji Wrocławskiej IV/ 325.

19. Ziębice. Rzut, przekrój, fragment elewacji kościoła pw. św. Jerzego, przed 1904. Rysunek tuszem, wymiary: 29,2 × 16,6 cm.

Herder-Institut Marburg, NBA 242802.

20. Ziębice. Widok fasady zachodniej i elewacji bocznej kościoła Św. Jerzego, pocz. XX w. Rysunek ołówkiem, sygnatura: O.r.: „K.K. Münsterberg, V.G.R. Lutsch, Berlin”, wymiary: 22,7 × 26,8 cm.

Herder-Institut Marburg, NBA 243432.

21. Ziębice. Widok miasta od południowego zachodu, 1928. Fotografia lotnicza, wymiary: 24 × 17 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, NBA 59211.

22. Ziębice. Widok miasta od południa, 1928. Fotografia lotnicza, wymiary: 24 × 17 cm.

Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, NBA 59210.

23. Ziębice. Mapa topograficzna, 1996, skala 1 : 10 000. Arkusz Ziębice M-33-59-A-a-3 w układzie współrzędnych 1992, z 1996 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

24. Ziębice. Współczesna ortofotomapa, 2010. Arkusz M-33-45, piksel 0,25 m, z 2010 r.

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie.

CARTOGRAPHY AND ILLUSTRATIONS

By Rafał Eysymontt

On the cover and on the front page: Ziębice. **Panorama of the city from the southwest, 1738.** Colored copperplate, by F. B. Werner. *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII ie. Vorstellung der Prospecte von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F. B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Table VII – Scn. 55-61. Colored copperplate, size 26,3 × 16,7 cm.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), Iconography Collection signature: 595029.

DESCRIPTIVE SECTION

1. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland). Study by M. Młynarska-Kaletynowa, cartography by J. Polmarczuk.

2. Ziębice. Draft of the city panorama from the north, 1730s. *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere ländere; Benjamin Fasserle's travel journal.* A quill pen drawing by F.B. Werner, colored. Size 28,5 × 12,5 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), Department of Graphic Collections, signature: Hs. R 555e, R 8430. s. 3

3. Ziębice. City panorama, view from the north, 1762–1771. *Münsterberg von Mitternacht an zu sehen.* F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Quill pen drawing, colored. Size 5.6 × 17.6 cm. Manuscript, dates quoted in the volume: 1762–1771.

Legend:

- Begräbnis kirchel
- Das Neysser Thor
- Das Fürste Schlos
- gefängnis Thurn
- Der Pfarrhof
- Pfarr Kirch zu S. Gergen
- Patschkaüer Thor
- Rathaüs und Thurn
- Corper Christi Capell Anno 1736 erbaut
- Das Burg Tor
- Rüdera von der adelen Burg
- Die werwüste Closss K.
- Bresl. Thor
- Creutz herren Commende d SS. Peter und Paul
- Schwartze Ohlau fluss

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), inventory no. IV F 113b, volume IV; BU WR IV – 502 (2).

4. Ziębice. City panorama, view from the west, 1762–1771. *Münsterberg in Prospect von Occident.* F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Quill pen drawing, colored. Size 8.5 × 18 cm. Manuscript.

Legend:

- Creütz Herren Comenderie
- Das Bresl. Tor
- Rudera der alten Closter Kirche
- Heilige Leichnam Capelle
- Das Bürg Tor
- Rathaus Thurn
- Pfar Kirche zu S. Georg
- Das Heutige Schloss
- Das patschkaüer Tor
- Begräbnis Kirchel
- Hopfen garte

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), inventory no. IV F 113b, volume IV [dates quoted in the volume: 1762–1771]; BU WR IV – 495.

5. Ziębice. View on the town hall and its surroundings, 1762–1771. *Rathaus in Münsterberg und Revier.* F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Quill pen drawing, colored. Size 8.8 × 16.5 cm. Manuscript, dates quoted in the volume: 1762–1771. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), inventory no. IV F 113b, volume IV; BU WR IV – 500.

6. Ziębice. St. George paris church, overall view, 1762-1771. *Pfar Kirch zu S. Georgen in Münsterberg.* F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Quill pen drawing, colored. Size 7.6 × 15.4 cm. Manuscript, dates quoted in the volume: 1762–1771. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), inventory no. IV F 113b, volume IV; BU WR IV – 493.

7. Ziębice. Headquarters and church of the Crusaders; new castle in Ziębice 1762–1771. *Creutz Herrn Comende.* F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen*

represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen. Quill pen drawing, colored. Size 8 × 7.6 cm. Manuscript, dates quoted in the volume: 1762–1771. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), inventory no. IV F 113b, volume IV; BU WR IV – 497/L, IV – 497/P.

8. Ziębice. Remnants of the old castle and the Corpus Christi chapel, overall view, 1762–1771. *Der Burg Platz und Corporisti Capell.* F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Quill pen drawing, colored. Size 8.5 × 16.5 cm. Manuscript, dates quoted in the volume: 1762–1771. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), inventory no. IV F 113b, volume IV; BU WR IV – 494.

9. Ziębice. St. George church façade, 1893. Photography, 18,3 × 17,6 cm. Herder-Institut Marburg, NBA 235875.

10. Ziębice. Projection of galleries of the Evangelic church, 1902. *O.M.: „Ev. Kirche zu Münsterberg.” - U.I.: „Emporengeschoss/ 359 Plätze” - U.r.: „Breslau, d. 27. April 1902 / [gez.] Hans Poelzig / Regierungsbaumeister”.* Herder-Institut Marburg, NBA 129 598.

11. Ziębice. Draft of a vault in „Rautenkranz” hotel, 1885. Technical drawing, signature („HL”) 7/X.85” – M, size 29.3 × 22 cm. Herder-Institut Marburg, NBA 243412.

12. Ziębice. Schematic city plan, about 1750. *Münsterberg.* Title chart in: *Christian Friedrich von Wrede, Krieses Carte des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längs der Oesterreichischen Grentze über Troppau und Jaegerndorff bis Patschkau und so vortan über Münsterberg nach Brieg.* Quill pen drawing, colored, size 11 × 10 cm, original scale about 1 : 13,500. Roads, building areas, forests marked. Relief marked with bands. Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, sygn.: 1, 2 Kart N 15060 - 3.

13. Ziębice. Schematic city plan, about 1865. W. v. Alkiewicz, photography P. Polkowski (before 1939). Parcels' numbers and street names marked. Herder-Institute in Marburg, Bildarchich, signature 4d 8695.

14. Ziębice. City veduta from the southeast, 1820-1830. *MÜNSTERBERG.* Colored lithography, signature: C. Mattis, Schmiedeberg. Size 24 × 19.5 cm. Visible from the left the Crusaders' church, town hall tower, parish church and the Evangelic church. Herder-Institut Marburg, Haselbach's collection, NBA P3079.

15. Ziębice, City panorama from the southwest, 1820. *Münsterberg.* Carl Friedrich Stuckart. Steel engraving, size 20 × 15 cm. Town hall tower visible in the center of the illustration, parish church on the right. Herder-Institut Marburg, Haselbach's collection, NBA P. 1573.

16. Ziębice. City veduta from the northeast, 1887. *MÜNSTERBERG.* Lithography, signature Gez. v. Th. Blätterbauer, Verlag von C. Flemming in Glogau.; Gest. v. Huber. Size 24 × 16.5 cm. The Evangelic church visible in the center of the illustration, the parish church visible on the left and the Crusaders' church on the right. Herder-Institut Marburg, Haselbach's collection, NBA P. 1574.

17. Ziębice. Market square, town hall, view from the west, Saint George church in the background. 1930's. Glass negative studio „Makart”. Size 11.9 × 16.4 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), Department of Graphic Collections, signature: Inw. Fot. 6938.

18. Ziębice. City center with the town hall and Saint George church from the northwest, 1928. Bird's eye view photograph. Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, NBA 59218.

19. Ziębice. C. Seidel u. Co. canned food factory. Glass negative studio „Makart”. Size 10 × 14.9 cm. Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław), Department of Graphic Collections, signature: Inw. Fot. 6968.

CARTOGRAPHIC SECTION

1. Ziębice. **Cadastral map.** Scale 1 : 2500. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: J. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 2500 scale reproduced by a cadastral map from 1920, stored in the State Archives in Wrocław.

2. Ziębice. **Cadastral map.** Scale 1 : 2500. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 2500 scale reproduced by a cadastral maps from 1934 and 1862, stored in the State Archives in Wrocław.

3. Ziębice. **Spatial development of the city.** Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 10,000 scale reproduced by a topographic map in 1 : 10000 scale from 1987 and 1997.

4. Ziębice. **Funcions of the most important objects in the city center.** By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 2500 scale reproduced by a numeric map from 2012.

5. Ziębice. **Time of origin of the most important objects (until 1945).** By: R. Eysymontt. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 2500 scale reproduced by a numeric map from 2012.

6. Ziębice. **Projections of medieval and modern basements confirmed by contemporary measurements.** By: Radosław Gliński. Cartographic design by: Radosław Gliński, Marcin Siehankiewicz. Plan reproduced by a numeric map from 2012.

7. Ziębice. **Map of the duchy of Ziębice, 18th century.** *Das Fürstenthum Münsterberg zum Bresslauischen Ober- Amt gehörig.* F. B. Werner. Colored copperplate, size 23.5 × 34.6 cm, linear scale – 1 mile (2000 rh Ruthen = 21.8 cm). Above the map a view of the city of Ziębice, below a view of the city of Zabkowice.

Legend:

- 1. Begräbnis Kirche.
- 2. Neisser Thor.
- 3. Auerspergische fürstl. Schloss.
- 4. Gefängnis Thurm.
- 5. Pfarr Kirche zu S. George.
- 6. Patschkauer Thor.
- 7. Rath- Haus Thurm.

8. Der Burg Thor.
9. Corporis Christi Kirche.
10. Verwüstete Creutz Kirche.
11. Breslauer Thor.
12. Creutzherrn Comende Petr. u. Paul.
Designation of waters, forests, forest vegetation, borders of the duchy of Ziębice.
Bound together with signature 1801- 2776- IV. B.

**Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław),
Cartographic Collection signature: signature 2482- IV B.**

8. Ziębice. Panorama of the city from the southwest, 1738. Colored copper-plate, by F. B. Werner. *Scenographia Urbium Silesiae Tab. VII ie. Vorstellung der Prospective von den vornehmsten Staedten der Fürstenth. Münsterb. laergend. im Hz. Schlesien entworfen von F. B. Werner u. herausgegeben von Homaennischen Erben, Nürnberg Ao 1738.* Table VII – Scn. 55-61. Colored copperplate, size 26,3 × 16,7 cm.

Legend:

Creutz-Herrn Probstey
Breslauische Tor
Das alte Closter
Burg-Tor
Rach-Haus Thurn
Pfarr-Kirche
Das alte Fürste Burg
Das Neißer Thor
Begräbnis Kirchel
Pats-Kauer Tor

**Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław),
Iconography Collection signature: 595029.**

9. Ziębice. City from the bird's eye view, 1762–1771. Münsterberg. Quill pen drawing, colored, by F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Manuscript, dates quoted in the volume: 1762–1771.

Legend:

Pfar Kirch zu S. Georg
Ruinierte Closter K.
Das Rathaus und Revier
Die Schule
Pfarr Haus
Die Wirtschaft
Rüder der Adelburg
Das Burg Tor
Das Heutige Schloss
Neisser Tor
Bebräbnis Kirchel
Patschkaüer Tor
Mühl Thor
Bresl. Thor
Creuzherren Commende

**Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław),
Manuscript Department, inventory no. IV F 113b, volume IV; BU WR IV – 488/489.**

10. Ziębice. City plan, 1762–1771. Grund Ris von Münsterberg. F. B. Werner. *Topographia seu Compendium Silesiae Pars II Begreift in sich nach der neuen Eintheilung Mittel Schlesien darinen die Fürstethümer Breslau, samt Münsterberg, Oels mit ihren wiechbildern und Creissen item der neuen Standts Herrschaftgoschitz beschreib und angrentzungen represenirten Städten, Clöstern, Schlössern, Kirchen adelichen Häusern, lust und kirch-gerthen.* Quill pen drawing, size 283 × 340 mm. Manuscript, dates quoted in the volume: 1762–1771.

**Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (University Library in Wrocław),
inventory no. IV F 113b, volume IV; BU WR IV – 498.**

11. Ziębice. Map of the city surroundings from 1747–1753. Ch. F. v. Wrede, *Krieges Karte der Gegend von Breslau bis an die Pohnlische Grenze und von Creuzburg bis nach Zullchau in 42 Sectiones eingetheilet.* Colored quill pen drawing. Size: 59 × 43 cm, linear scale – 1 mile (2000 rh Ruthen = 21.8 cm), (scale of the original 1 : 34,500). The map presents relief, water, forests, road network and buildings. Border of the duchy of Ziębice and the duchy of Brzeg marked in red.

Stadtbibliothek Berlin, Kartenabteilung signature: N 15060 Band 3, Karte 12.

12. Ziębice. Map of the neighborhood of Ziębice, about 1780. Quill pen drawing, colored, one of 14 charts, size of each 44 × 32 cm, original scale about 1:25,000. Roads, building areas, forests marked designated. Buildings marked with carmine. Relief marked with bands. The map reaches north to Henryków, northwest to Cienkowice, and southwest to Sieroszów.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, signature: 1, S Kart N 18279. Blatt 08.

13. Ziębice. Map of the neighborhood, 1764–1770. Wilhelm Ludwig Regler, *Schlesien links der Oder ohna Grafschaft Glatz.* Colored illustration, size of charts supported on canvas: 90 × 62 cm, scale 1 : 24,000. 104, section 74. Designated roads, forests and relief.

Staatsbiblioheek Berlin. Signature: signature: Kart N 15 140.

14. Ziębice. Map of the agricultural neighborhood, 1768, copy about 1900. *Karte der In Münsterberger Stadt Wirtschaft, Aecker Und Wiesen nebst den In der Stadt befindlichen Wusten Stellen, gez. Von Bornsteaedt.* Quill pen drawing, colored on calque, secured with canvas, size 95 × 76 cm, linear scale 150 Rhine rods = 11.5 cm (original scale about 1 : 5000), oriented at the northwest. Selected parcels within the cities marked with numbers. Outside, names of agricultural areas. Map relates to the sites of fire in the city, as well as farming lands and farming lands within the city.

**Archiwum Państwowe we Wrocławiu (State Archive in Wrocław), signature
Kartografia Rejencji Wroclawskiej IV/ 706 Ziębice.**

15. Ziębice. Topographic map, 1824. Urmesstischblatt. Fragments of four sections: **3191, 3192, 3136, 3137. Lieutenant C. Curio.** Quill pen drawing, colored, size 35 × 49 cm, original scale 1 : 24,000. Roads, building areas, forests marked. Relief marked with bands.

Staatsbibliothek Berlin, Kartenabteilung, N. 729, Blatt Münsterberg Blatt 3191, 3192, 3136, 3137.

16. Ziębice. Topographic map 1884. Messtischblatt. Fragments of two sections: 3137 Münsterberg, 3192 Lindenau. Black and white print, size 56 × 59 cm, original scale: 1 : 25,000. Road network, buildings, forests and relief marked.

**Archiwum Państwowe we Wrocławiu (State Archive in Wrocław), signature:
re: Zb Kart. XXIV 1089/1, 1171.**

17. Ziębice. Map of water supplies for the agricultural neighborhood of Ziębice, 1902. Karte des Gemeinde Bezirk Münsterberg im Kreise Münsterberg. Quill pen drawing, colored, 25 × 40 cm, original scale 1 : 10,000. Extensive legend concerning usage of farming lands and location of roads on floodplains between the Łaba river and the Odra river.

**Archiwum Państwowe we Wrocławiu (State Archive in Wrocław), signature
Kartografia Rejencji Wroclawskiej IX/ 27.**

18. Ziębice. City plan, about 1940. Münsterberg, Entwurf zum Flächenwirtschaftsplan. Quill pen drawing, colored. Size 70.5 × 72 cm, original scale 1 : 5000. Designation of building areas, planned building areas and planned industrial areas, gardens, green areas and planned green areas, trees and areas with high water level, as well as state roads of 1st and 2nd class. Contour lines marked.

**Archiwum Państwowe we Wrocławiu (State Archive in Wrocław), signature
Kartografia Rejencji Wroclawskiej IV/ 325.**

19. Ziębice. Projection, cross-section, fragment of the elevation of Saint George church, before 1904. Ink drawing.
Herder-Institut Marburg, NBA 242802.

20. Ziębice. Projection and view of the façade of Saint George church, beginning of the 20th century. Pencil drawing, signature: O.r.: „K.K. Münsterberg, V.G.R. Lutsch, Berlin”.
Herder-Institut Marburg, NBA 243432.

21. Ziębice. City view from the southwest, 1928. Bird's eye view photograph.
Herder-Institut Marburg, Hansa- Luftbild, NBA 59211.

22. Ziębice. City view from the south, 1928. Bird's eye view photograph.
Herder-Institut Marburg, Hansa-Luftbild, NBA 59210.

23. Ziębice. Topographic map, 1996. Scale: 1 : 10,000. Sheet Ziębice M-33-59-A-a-3 in a coordinate system 1992, from 1996.
Center of Geodesic and Cartographic Documentation (Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej) in Warsaw.

24. Ziębice. Modern ortophoto, 2010. Sheet M-33-45, pixel 0,25 m, from 2000.
Center of Geodesic and Cartographic Documentation (Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej) in Warsaw.

ZESTAWIENIE POLSKICH I NIEMIECKICH NAZW ULIC
COMPILATION OF POLISH AND GERMAN STREET NAMES

ul. 1 Maja	Bader Gasse	Plac Strażacki	Reit Platz
ul. Boczna	Boten Gasse	Plac Szpitalny	Lazarett Platz, Am Gefängnis
ul. Bohaterów Getta	Rosen Strasse	Plac Wolności	Bolko Strasse
ul. Bolesława Chrobrego	Karl Seidel Allee	ul. Piastowska	Piasten Strasse
ul. Browarna	Brauer Strasse, Weber Gasse	ul. Pocztowa	Post Gasse
ul. Cicha	Weinberg Weg	ul. Podmiejska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Dębowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
	Gerber Strasse	ul. Podwale	Feld Strasse
ul. Garbarska	Mühlen Gasse		Patschkauer Strasse
ul. Gazowa	Neisser Strasse, Eichauer Chaussee	ul. Polna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Gliwicka	Berg Strasse	ul. Przemysłowa	Grosser Ring, Kleiner Ring
ul. Górna	Patschkauer Strasse	ul. Pusta	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Grunwaldzka	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		Stock Gasse
ul. Jagiellońska	Hirsch Gasse	ul. Rynek	Flur Strasse
	Kloster Strasse, München Gasse	ul. Rzemieślnicza	Grosser Ring
ul. Jelenia	Bahnhof Strasse, Breslauer Gasse		ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Klasztorna	Kirch Strasse		Pusillus Strasse, Pusel Gasse
ul. Kolejowa	Junkern Gasse, Schloss Gasse		Thomale Weg
ul. Kościelna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		Rudolf Jung Strasse
ul. Kościuszki Tadeusza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Księdza Wacława Gacka	Wiesen Strasse	ul. Słowackiego Juliusza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
	Bolko Strasse	ul. Spacerowa	Teich Strasse
ul. Lompy Józefa	Ehrlich Gasse	ul. Sportowa	Schmiede Gasse
	Maurer Strasse, Kuttel Gasse	ul. Spółdzielcza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Łąkowa	Weiden Strasse		Wall Strasse
ul. Mickiewicza Adama	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		Sittigsches Strasse, Sittische Gasse
ul. Mokra	Garten Strasse, Hunde Gasse		ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Murarska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Nadrzeczna	Nossener Chaussee		ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Narutowicza Gabriela	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Władysława Łokietka	Schützen Strasse
	Otmuchauer Chaussee		Heinrichauer Strasse
ul. Ogrodowa	Bolko Strasse		Burg Strasse
ul. Okrężna	Nossener Weg		Brandt Strasse
	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Oławska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		
Osiedle Mikołaja Kopernika			
ul. Otmuchowska			
ul. Parkowa			
ul. Piaskowa			
ul. Piastowska			
Plac Jana Pawła II			